

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

ARNAVUT ÂLİMLERİ VE AKAİD ESERLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Asllan SHEHU

BURSA - 2011

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

ARNAVUT ÂLİMLERİ VE AKAİD ESERLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Asllan SHEHU

**Danışman:
Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ**

BURSA - 2011

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, *Kelâm* Bilim Dalı'nda 700823018 numaralı Aslan SHEHU'nun hazırladığı "*Arnavut Âlimleri ve Akaid Eserleri*" konulu Yüksek Lîsans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 18/10/2011 günü 11:00 - 12:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ
U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. İbrahim GÜRSES
U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. Orhan Ş. KOLOĞLU
U. Ü. İlahiyat Fakültesi

18/10/2011

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Asllan SHEHU
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Kelam
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : ix +105
Mezuniyet Tarihi : .... / .... / 2011
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ

TÜRKÇE TEZ BAŞLIĞI ARNAVUT ÂLİMLERİ VE AKAİD ESERLERİ

Bu çalışmada “Arnavut Âlimleri ve Akaid Eserleri” konusu ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte çalışmanın önemi, kullanılan yöntem ve amaçları belirtilmiştir. Birinci bölümde Arnavutluk’un ve Arnavut halkının eski çağlardan başlayarak günümüze kadarki tarihi ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu bölümde Arnavutluk topraklarında eskiden günümüze kadar büyük taraftar bulan dinlerin durumu da incelenmiştir.

İkinci bölümde ise Arnavutluk’ta 19. ile 20. yüz yılda yaşamış olan iki âlim Hafız İbrahim Dalliu ile Hafız Ali Korça’nın hayatları, İslam Dinine hizmet etmek için sarf ettikleri mücadeleleri ve özellikle ortaya koydukları iman konulu eserleri ele alınmıştır. Çalışma süresince özellikle bu iki âlimin şahsiyetinin hayatları ve eserleri incelenirken asıl kaynaklar kullanılmaya özen gösterilmiştir.

Yapılan incelemelerin sonucunda yukarıda zikredilen âlimler ortaya koydukları eserleriyle ve sarf ettikleri mücadeleleriyle Arnavutluk Müslüman halkına din, kültür ve medeniyet adına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Anahtar Sözcükler:
Arnavutluk, Hafız Ali Korça, Hafız İbrahim Dalliu, Akaid eserler.

ABSTRACT

Name and Surname : Asllan SHEHU
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : İslamic Theology (Kalam)
Degree Awarded : Master Thesis
Page Number : ix + 105
Degree Date : .... / .... / 2011.
Supervisor : Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ

İNGİLİZCE TEZ BAŞLIĞI MUSLİM ALBANİAN SCHOLARS AND THEIR THEOLOGICAL BOOKS

In this study we have tried to discuss the matter of "Albanian Erudites and Their Religious Precepts Literature". The essay consists of the introduction, two chapters and the conclusion parts. The introduction indicates the importance, methodology and the purpose of the study. In the first chapter we have tried to present the history of Albania and her people through ages. Also in this chapter we studied the religions in the Albanian lands by the early ages to our era. In the second chapter we presented the lives of Hafiz Ibrahim Dalli and Hafiz Ali Korça who lived in the 19th and 20th centuries, their struggle in the service of Islam and their works on Islamic faith. In our essay we have particularly tried to use the original references. The conclusion has been prepared in the light of this erudites and their results of their works and also shows their contribution to the Albanian people in religious, cultural and civilization factors.

Keywords:
Albania, Hafiz İbrahim Dalli, Hafiz Ali Korça, Theological Books

ÖNSÖZ

Hamd yalnızca Allah'a mahsustur. En güzel salât ü selâmlar O'nun son Peygamber olarak gönderdiği Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ailesi üzerine olsun.

Balkan Yarımadasının güney doğusunda yaşayan Arnavut halkının çoğu İslam Dinine mensuptur. İslam Dininin bu topraklarda yaygınlık kazanması Osmanlı İmparatorluğunun buraları fethi ile olmuştur. Bu coğrafyada İslam Dini geçmişten günümüze kadar gelişme, yaşanma ve uygulanma süreci açısından üç farklı dönemlerden geçmiştir. Bu dönemler Arnavut Müslüman halkı için hep dönüm noktaları olmuştur.

Birincisi Osmanlı'nın fethi ile 1940'lı yıllara kadar olan dönemdir. Bu uzun dönemde İslam Dini en iyi şekilde yaşanma imkânı bulduğu ve İslami eserlerin ile aktivitelerinin en verimli bir şekilde ortaya konulduğu süreçtir. 1990 yıllara kadar devam eden ikinci dönemde ise Arnavutlukta bütün dini değer ve kurumların kökünden imha edilmeye çalışıldığı dönemdir. Bu süreç içerisinde bütün dini kurumlar kapatılmış, din adına her türlü faaliyet yasaklanmış ve bütün dinlerin mensupları büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Üçüncüsü ise komünizm sonrası dönem olarak adlandırdığımız ve günümüze kadar devam eden dönemdir. Bu süreçte komünizm rejiminin bütün din ve değerlere karşı uyguladığı politika sonucunda oluşan büyük tahribatların ve yozlaşmaların onarılması çalışılmaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi komünizm rejimi boyunca bütün dinlerin kurumları kapatılmış ve tarih boyunca ortaya konan dini eserler yasaklanmış hatta iyi bir kısmı imha edilmiştir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden "Arnavut Âlimleri ve Akaid Eserleri" adındaki araştırma bu katı rejim içerisinde unutturulmaya çalışılan, kaybolan ve yasaklanan Müslüman Arnavut Âlimlerinin eserlerini ve mücadelelerini gücümüz nispetinde gün yüzüne çıkartmaya hedeflemektedir.

Öncelikle bu çalışmayı bitirmeyi nasip eden Cenâb-ı Hakka'a hamd ü senalar olsun. Çalışma boyunca bilgi ve tecrübelerini paylaşan, her türlü maddî ve manevî yardımlarını hiçbir şekilde esirgemeyen çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ'a şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim. Ders ve yüksek lisan tezi döneminde bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim diğer bütün hocalarıma da teşekkür ederim. Ayrıca çalışma süresince yardım ve dualarıyla beni hiç yalnız bırakmayan değerli aileme ve özellikle saygı değer eşime karşı minnettar olduğumu ifade etmek istiyorum.

BURSA 2011

Asllan SHEHU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TA TARİH VE İNANÇ

I. TARİHİ	3
A. ARNAVUTLUK'UN COĞRAFYASI	3
B. ESKİ ARNAVUTLAR'IN (İLİRYALILAR'IN) KÖKENİ VE ORTA ÇAĞA KADARKİ TARİHLERİ	4
C. OSMANLI ZAMANINDA ARNAVUTLUK	6
II. ARNAVUTLAR'IN ESKİ DİNİ İNANÇLARI	8
III. ARNAVUTLUK'TA HİRİSTİYANLIK	10
A. HİRİSTİYANLIĞIN ARNAVUTLUK'A GİRMESİ VE YAYILMASI.....	10
B. HİRİSTİYANLIĞIN 1054'TE İKİYE AYRILIŞI VE ARNAVUT KİLİSESİ'NİN POZİSYONU	12
C. OSMANLI DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE HİRİSTİYANLIK	13
IV. ARNAVUTLUK'TA İSLAM VE ARNAVUTLARIN MÜSLÜMANLAŞMA SÜRECİ	14
A. ARNAVUTLARIN MÜSLÜMANLARLA İLK TEMASLARI.....	14
B. OSMANLI DÖNEMİNDE ARNAVUTLARIN İSLAMI KABUL ETME SEBEPLERİ.....	16
1. Dini Sebepler	17
2. Ekonomik Sebepler	18
3. Siyasi Sebepler.....	19
4. İslam'ı Rızalarıyla Kabul Etmeleri	21

C. OSMANLI DÖNEMİNDE İSLAM'IN ARNAVUT TOPRAKLARINDAKİ YAYILIŞI	23
D. XX. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TAKİ DİNİ İNANÇLARIN DURUMU	24
E. BAĞIMSIZLIKTAN GÜNÜMÜZE KADAR ARNAVUT MÜSLÜMANLARIN DURUMU.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

ARNAVUT ÂLİMLERİ VE AKAİD ESERLERİ

I. HAFIZ İBRAHİM DALLİU	34
A. DALLİU'NUN YAŞADIĞI DÖNEM VE GENEL ŞARTLAR.....	34
1. Toplumsal Ve Siyasi Şartlar	34
2. Dini Ve Kültürel Şartlar.....	37
B. DALLİU'NUN HAYATI VE ESERLERİ.....	42
1. Hayatı.....	42
2. Eserleri	45
a. Akaid İle İlgili Eserleri.....	45
(1). Besimet e Muslimanevet (Müslümanların İnançları).....	45
(2). Nje Broshure Mbi Deget E Imanit (İman Esasları Üzerine)	46
(3). Ç'eshte İslamizma? (İslam Nedir?).....	48
b. Diğer Dini Eserleri.....	48
(1). Tefsiri "Ajka e kuptimevet te Kur'anî Qerimit" (Kur'an-ı Kerim Mealinin Özü).....	48
(2). Mesime Teorike te Moralit Islam (İslam Ahlakından Teorik ve Pratik Dersler)	50
(3). Dhantie Ramazani (Ramazan Armağanı).....	51
(4). Hadithi Erbain (Kırk Hadis).....	52
(5). Texhvidi i Kur'anit (Kur'an Tecvidi).....	52
(6). Libri i se falmes (Namaz Kitabı).....	53
(7). Udha Muhammedane (Muhammed'in (s.a.s.) Yolu)	54
(8). E Lemja e Te Madhit Profet Dhe Jeta e Tij (Büyük Peygamberin (s.a.s.) Doğuşu ve O'nun Hayatı)	54
c. Edebi Eserleri	55
(1). Dokrrat e Hinit (Kül Budalalıkları).....	55

(2). Patriotizma Ne Tirane (Tirana Vatanperverliği)	56
ç. Dalli'u'nun Bazı Kalamî Konulara Dair Yorumları.....	56
II. HAFIZ ALİ KORÇA	60
A. HAYATI	60
1. Bağımsızlıktan Sonra	66
2. Aile Trajedileri Ve Kavaja Şehrindeki Sürgünü.....	69
B. ESERLERİ	71
1. Akaid İle İlgili Eserleri	71
a. Myslimanija (Müslümanlık).....	71
b. Kur'anı Madhenushem E Thelbi I Tij (Kur'an-ı Kerim ve Özü)	73
2. Diğer Dini Eserleri	81
a. Historia e Shenjte Edhe Të Katër Halifetë (Mukaddes Tarih ve Dört Halife)..	81
b. Mevludi (Mevlid).....	81
c. Treqind e Tri Fjalet e İmami Aliut (Hz. Ali'nin Üç Yüz Üç Sözü).....	82
ç. Jusufi me Zelihanë (Jusuf (a.s.) ve Züleyha)	82
d. Bolshevizma A Çkaterrimi i Njerezimit (Bolşevizm ya da İnsanlığın Yıkılışı)83	
3. Edebi Eserleri.....	83
a. Abetare (Arnavutça Elifbası)	83
b. Alfabeti Arebisht (Arapça Elifbası).....	84
c. Çelësi i Librit Shqip-Arebisht (Arnavutça-Arapça Elkitabının Anahtarı)	85
ç. Gjylistani A Trendafilishta e Sadiut (Saadi'nin Gülistanı).....	85
d. Shtat Endrrat E Shqiperise (Arnavutluk'un Yedi Rüyası).....	87
e. Rubaijjati A Katroret e Umer Khajjamit (Ömer Hayyam'ın Rübaileri)	88
İKİNCİ BÖLÜME EK	91
ARNAVUTLUK'TA OSMANLI'DAN KALMA TARİHİ KÜTÜPHANELER	91
A. ÖZEL KÜTÜPHANELER.....	91
B. CAMİ, TEKKE VE MEDRESE KÜTÜPHANELERİ	91
SONUÇ.....	95
BİBLİOGRAFYA	100
ÖZGEÇMİŞ.....	105

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
y.y.	Basım yeri yok
s.a.s.	Sal-lallahu Aleyhi ve Selam
a.s.	Aleyhisselâtu vesselâm
b.	Baskı
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
m.	Miladî
md.	Madde
S.	Sayı
s.	Sayfa
yay. haz.	Yayına hazırlayan
ss.	Sayfadan sayfaya
tah.	Tahkik eden
Tas.	Tashih eden
Ter.	Tercüme
ty.	Basım tarihi yok
v.dğr.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
H.	Hafız

GİRİŞ

Avrupa ve Balkan halkları arasında nüfusunun çoğu Müslüman olan tek halk Arnavut halkıdır. Onların İslam'ı ne şekilde zorla mı, isteyerek mi kabul ettikleri konusu hakkında çok farklı tartışmalar yapılmış ve çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Biz ise bu konuyla ilgili Milli Şair Şemseddin Sami'nin "İslam'ın İntişarı (Yayılması)" eserinde geçen şu sözlerine yer vermek istiyoruz. Ona göre: "İslam'ın yayılmasıyla ilgili fetih dışında başka yollar daha vardır ki tarihçiler tarafında yeterince dile getirilmemektedir. O da İslam'ın kendiliğinden Kabul görmesi, kılıç, asker ve savaşız Kabul edilmesidir. Böyle bir şey fetih ile yapılandan daha büyük olmasa da, daha az değildir". Meşhur tarihçi Arnold'a göre de: "Müslümanlar'ın insanları kılıç ile İslam arasında tercihe bırakılmaları konusu gerçek değildir. Onlar sadece İslam ile cizye arasında tercih yapmak durumundaydılar.

Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğunda nüfuslarının çoğu Müslüman olması ve sadakatleriyle tanınmış olmaları hasebiyle en önemli halklardan biriydiler. Osmanlı Devleti'nin sağlamış olduğu imkânlar sayesinde, Arnavutlardan çok sayıdaki iyi yetişmiş şahıslar siyasi, askeri ve din alanlarında çeşitli yüksek kademelerde görev yapmışlardır. 17. asırdan sonra birçok aile yüksek dini tahsil yaptırmak üzere çocuklarını İstanbul'a gönderiyorlardı. İstanbul'daki çeşitli medreselerde iyi yetişen bu yeni gençlerin bir kısmı eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönüp eğitimcilik yaparak ve eserler yazarak halka din alanında öcülük yapıyorlardı. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda bu şekilde yetişen ve âlim seviyesine kadar ulaşan Arnavutlar'ın sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.

1912 yılında bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı'dan ayrılan Arnavutluk 1925 yılına kadar kısa dönemli ve çalkantılı hükümetler tarafından idare edilmiştir. 1928 senesinden 1939'a kadar krallıkla yönetilerek dört yıllık Alman ve İtalyan güçlerinin işgalinden sonra 1945 yılında Komünist Halk Partisi tarafında idare edilmeye başlamıştır. 1991 yılına kadar ayakta kalmayı başaran komünist sistemi süresince bütün dinler olduğu gibi İslam dini, mensupları ve âlimleri de büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Bu yıllarda din, dinî kurumlar, eserler ve bütün faaliyetler resmî kanunlarla yasaklanmış ve ortadan kaldırılmaya uğraşmıştır. Fiziki dînî yapılar yıkılmış, çok sayıdaki kitaplar imha edilmiş, din adamları sürgüne gönderilmiş, hapsedilmiş ve hatta idam edilmişlerdir.

Bu araştırmada 19. yüz yılın sonu ile 20. yüz yılın ilk yarısında yaşamış eserleriyle, mücadeleleriyle ve fikirleriyle Arnavutluk ve civarlarında büyük n yapmış olan âlim Hafız İbrahim Dalliu ile Hafız Ali Korça konu edilecektir. Bu âlimlerin Akaid alanındaki yazdıkları eserlerin yanında hayatları, mücadeleleri ve ortaya koydukları diğer eserleri de ele alınmayı çalışılacaktır. Bu âlimlerin Müslüman Arnavut halkına din, kültür ve medeniyet adına büyük katkılar sağlamış olmalarına rağmen günümüzde yeterince tanınmamaktadırlar. Komünizm rejimi döneminde bu büyük şahışların eserleri, faaliyetleri ve hatta isimleri bile çarpıtılmaya ve unutturulmaya çalışılmıştır. Bazen rejim bazen de vatan haini ilan edilmişlerdir. Hafız Ali Korça kaleme aldığı “Bolshevizma A ’katerrimi i Njerezimit (Bolşevizm Ya Da İnsanlığın Yıkılışı) eseri yüzünden hapse atılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde Arnavutluk’un durumunu daha iyi anlayabilmek için ülkenin genel tarihi sürecini, coğrafik pozisyonunu ve dini inançlarını ele alarak Arnavutların İslam’la tanışmalarından, özellikle Osmanlı dönemindeki İslamlaşma sürecinden ve günümüze kadar Arnavut Müslümanlarının durumundan bahsedilmiştir. İkinici bölümde ise Arnavut âlimlerinden olan Hafız İbrahim Dalliu ile Hafız Ali Korça’nın hayatı, Akaid eserleri, diğer eserleri ve ortaya koydukları mücadeleleri ele alınmıştır.

Bu konunun araştırılmasıyla Arnavutluk tarihinde din, kültür ve düşünce alanında büyük hizmetler veren bu âlimlerin hayatları, görüşleri ve eserleri araştırılmak yoluyla Arnavutluk din, kültür ve medeniyetinin daha iyi anlaşılmasına ve daha da geliştirilmesine katkılar sağlanacağı düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TA TARİH VE İNANÇ

I. TARİHİ

A. ARNAVUTLUK'UN COĞRAFYASI

Arnavutluk'un resmî adı Arnavutluk Cumhuriyeti (Republika e Shqipërisë)'dir. Balkan yarımadasında bulunan Arnavutluk, 28. 7482 yüz ölçümüyle 3.619.778 (Haziran 2008'e göre) nüfusuna sahiptir. Kuzeyinde Karadağ, kuzeydoğusunda Kosova, doğusunda Makedonya ve güneyinde Yunanistan ile sınırlıdır. Ayrıca ülkenin batıda Adriyatik Denizi ve güneybatıda İyon Denizi'ne kıyısı vardır. Makedonya Cumhuriyeti'nden sonra, Balkan ülkelerinin en küçüğü olan Arnavutluk yüzey şekilleri çeşitli olan bir ülkedir. Dağlık, ülke yüzeyinin büyük bir kesimini kaplar ve Arnavutluk Alpleri adıyla anılır. Dağlık kesimin en yüksek noktasını 2.751 m. ile Korabi teşkil eder. Bu yükseklik kuzeydoğusundan güneye doğru inerken azalmaya başlar ve 2100–2500 m. arasında değişiklik gösteren dağlarla devam eder. Ülkenin kıyı kesimlerinde ise ovalık bölgeler yer almaktadır. Arnavutluk gelirlerinin çoğu bu bölgelerden elde edilmektedir.¹

Ülkenin % 93,1'ni Arnavut, % 2,5'ni Çingene, % 2,4'nü Yunan ve % 2'sini diğer unsurlar oluşturmaktadır. 1985 istatistiklere dayanarak Arnavutluğun % 70'i Müslüman, % 18'si Ortodoks, % 12'si de Katolik'tir. Arnavutluk Müslümanları da iki ana gruba ayrılmaktadırlar. Bunlar % 80'nini oluşturan Sünnilerle % 20'sini oluşturan Bektaşilerdir. Sünniler genellikle ülkenin ortası ve kuzeyinde, Bektaşiler ise güneyinde yaşamaktadırlar. 1991'de komünizm yönetiminin yıkılmasından bu yana ülkenin nüfusu ve dini yapısı

---

¹ Kostandin Çekrezi, *Historia Shqiptare e Vjetersis dhe e Mesjetes*, Kristo Luarasi Yayınları, Tiranë, 1936, s. 15-16.

konusunda gerçek manada bir istatistiğin yapılmamasından dolayı eski istatistiklere dayanmak zorunda kalındı.²

B. ESKİ ARNAVUTLAR'IN (İLİRYALILAR'IN) KÖKENİ VE ORTA ÇAĞA KADARKİ TARİHLERİ

Latince kaynaklarında Arbanenses veya Albanenses, Slav kaynaklarında Arbanaci, Yunan kaynaklarında Albanoi yahut Arbanitai geçen Arnavutluk ismini Osmanlılar, Yunanlılardan Arvanid şeklinde almışlar ve Türkçenin fonolojisine uydurup Arnavut veya Arnavut şeklinde kullanmışlardır. Günümüzde Batı, Arnavutluk'a Albania demektedir, Arnavutlar ise Şkiperia (Shqipëria), kendilerine de Şkipetar (Shqipetar) demektedirler.³

Tyrrhenopelasgia halkının çekirdeğini oluşturan İliryalıların torunları olan Arnavutlar, Güneydoğu Avrupa'daki en eski ırktır. İliryalılar, Makedonyalılar ve Epirotlarla birlikte Ari göçmenlerin soyundan gelmektedirler. Yunan tarihçisi Herodotus'un zamanında (M.Ö. V. Asır) İliryalıların yaşadıkları topraklar Morava Irmağı'na kadar uzanıyordu. Bir asır sonra ise bu topraklar daha da genişleyerek Adriyatik kıyısı boyunca Liburn ve Güney Kaonların sınırlarına kadar uzandıkları bilinmektedir. Son zamanlarda yapılan tarihi, dil ve arkeolojik araştırmalara dayanarak İliryalıların toprakları bütün güney balkanlarını kapsıyordu. Yani doğuda Morava ve Vardar ırmaklarından batıda Adriyatik ve İyon denizlerinin kıyılarına kadar, kuzeyde Sava Irmağı'ndan güneyde Ambrakia halicine kadar uzanıyordu.

İlk devlet teşekkülüne M.Ö. IV. asrın başı - 325 yılına kadarki dönemde rastlanmakta, Bardhyli'nin de Makedonya'nın büyük bir kısmının, Epirusun ve İliya İmparatorluğu'nun kurucusu olarak takdim edilmektedir. Ancak aynı dönemde yaşamış olan Makedonyalı Büyük İskender'in babası Philip'in saldırıları yüzünden bu imparatorluk çökmeye maruz kalmıştır. Milattan önce 232 yılında İliryalılar, büyük İliya kraliçesi veya "Catherine" de denilen Teuta tarafından yönetilmişlerdir. Kraliçe Teuta'nın devletinin, özellikle denizciliğinin güçlenmesi dolayısıyla, Roma İmparatorluğunu İliya'ya karşı savaş başlatmaya zorlamış ve sonuç olarak Santumalus ve Alvinus komutasındaki saldırılara dayanamayıp milattan önce 227 yılında Teuta sulh anlaşmasını imzalamak

---

² Mustafa L Bilge, "Arnavutluk", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C. III., T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1988, s. 383; Tajar Zavalani, **Histori e Shqipnis**, Phoeix Yayınları, Tirane, 1998, s. 78.

³ "Shqipëria" kelimesi kartalın yeri, "Shqipetar" kelimesi ise kartalın oğlu demektir.

zorunda kalacaktır.⁴ İliya'nın son kralı ise Gentius M.Ö. 165 yılında Roma'ya yenilmiş ve hapsedilmiştir. Enkeleyid, Taulant, Epirot ve Ardian kabileleri ise Roma hâkimiyetinin altına girecektir. Roma İmparatorluğu'na bağlılık yanında, merkezi Scodar (İşkodra), Epidamus (Durrhah) ve Dulcigno (bugün Karadağ) olmak üzere üç bölge, otonom yapısını korumayı başardılar ve Roma ile Doğu Avrupa arasında önemli bir ticaret bölgesi hâline geldiler.

Milattan sonra, VI. asrın sonuna kadar, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalan İliya, 395 yılında Roma'nın Doğu İmparatorluğu ve Batı İmparatorluğu olmak üzere ikiye bölünmesiyle Doğu İmparatorluğunda yani Bizans hâkimiyeti altında kaldı. Bu dönemde İliya, üç bölgeye ayrılıyordu: Kuzey İliya veya Prevali, Orta İliya veya Yeni Epir ve Güney İliya veya Eski Epir.⁵

489 yılına kadar süren Bizans döneminden sonra İliya, çeşitli devletlerin işgali altında kalmıştır. İlk olarak bu toprakları Gotalılar işgal etmiş ve 535 yılına kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemdeki İliya'nın tarihiyle ilgili çok az şey bilinmekle birlikte, DraçAnastasi denen Arnavut asıllı bir genç, Kostantinopolis'in İmparatorluğuna kadar yükseldiğini ve 491 yılından 518 yılına kadar Bizans'ın başında kaldığını bilmekteyiz⁶. Bizans, İliya topraklarını tekrar Kostantinopolis İmparatoru, Arnavut asıllı Justinian (527-565) sayesinde, 535 yılında alabildi. Justinian, İliya'yı Batı İliya ve Doğu İliya olmak üzere ikiye ayırdı. Doğduğu yerde Justiniana Prima (bugünkü Ohri) şehrini kurdu ve onu İliya'nın Başpiskoposluğu yaptı. Justinian'ın ölümünden sonra (565 yılında), Herakli dönemi hariç, Bizans İmparatorluğu'nu suç ve savaşlarla dolu bir dönem bekliyordu. 726 yılında ise Leon'un (717–741 yılları arası) emriyle kiliselerdeki resimlerin kaldırılması, iki Hıristiyan mezhebini karşı karşıya getirecektir.⁶

861 yılında Orta ve Güney İliya'ya Bulgarlar tarafından saldırıda bulunuldu. Daha sonra (892–927 yılları arasında) Çar Simeon zamanında Bulgarlar bütün İliya'yı işgal altına aldılar. 988–1014 yılları arasında Bulgar Kralı Samuel, Doğu İmparatorluğunu on sekiz defa işgal etmiştir. Ancak 1018 yılında Bazil İmparatoru, Bulgarları İliya'dan kovacak ve İliyalıları Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında tutacaktır. Dolayısıyla

⁴ Nikola Joirga, **Historia e Shkurter e Shqiperise dhe e Popullit Shqipetar**, Saraçi Yayınları, Tirane, 2004, s. 36.

⁵ Tajar Zavalani, **Histori e Shqipnis**, Phoeix Yayınları, Tirane, 1998, s. 78.

⁶ Pellumb Xhufi, **Krishterimi Roman ne Shqiperi, shek. VI-XVI**, Plejad Yayınları, Tirane, 2004, s. 95-100.

İlirya, üçüncü defa 1204 yılına kadar sürecek olan Bizans hâkimiyetine girmiş olacaktır.⁷ Fransa'nın kuzeyinden gelen Normandia askerleri 1081 yılında Draç'ın surlarına varacaklar ve Bizans ile yapılan birkaç savaştan sonra Normanlar hızlı bir şekilde İlirya topraklarının büyük bir kısmını ele geçireceklerdir.

Burada zikretmemiz gereken önemli bir şey vardır. Çünkü bu dönemde İlirya yerinde Albania isminin tekrar kullanılmaya başlamıştır. Albania ismi ilk defa İskenderiyeli (Mısırlı) coğrafyacı ve astronom olan KlaudPtolemeu (90-160 yıllarında) kullanmıştır. Klaud Ptolemeu'nun coğrafya kitabında, ilk defa Draç'ın yanında (Zgerdhesh, Tiran ve Kruje arasında) bulunan ve başkenti Albanopolis olan Alban halkından bahsedilmektedir. I. Aleksi'n kızı Ana Komnena (1083-1146 tarihlerinde) yazdığı tarih kitabında Draç'ın yakınlarında yaşayan ve kendilerine "Arbanes" denen bir halktan söz etmektedir. XII. asırda Normanlar, Fransızca söylenen Roland'ın şarkısında Draç'tan Avlonya'ya kadarki bölgeye "Albana" diyorlard. Günümüzde Batı, yine Arnavutluk için Albania ismini kullanmaktadır. Arnavutlar ise Arnavutluk'a "Shqipëria" kendilerine de "Shqipëtar" demektedirler.⁸

C. OSMANLI ZAMANINDA ARNAVUTLUK

Osmanlıların Avrupa'ya geçmesinden 18 yıl kadar önce, Aydınlı Umur Bey'in askerlerinden iki bin kişi 1336'da despotluğu, imparatorluğu ilhak etmek üzere, Bizans imparatoru Andronicos, III. Paleolog'un yardımına gitmiştir. Bunlar Berat despotluğu sınırları içinde başkaldıran Arnavutların en geçilmez dağlarda takip ederek, erkekleri imha etmişler ve birçok kadını ve hayvan sürülerini alıp götürmüşlerdi.

Osmanlıların ilk ordularınının Arnavut topraklarına ayak basmaları hakkındaki tarihî kaynaklar 1380–1385 yılları arasında gerçekleştiğini ittifak edip kesin tarihi bilinmemekle beraber, üç tarih ileri sürülmektedir. Yanya anonim kroniğine göre, Yanya'nin Sırp despotunun isteği üzere ilk Osmanlı ordusu Arnavutlara karşı 1380 yılının ortasında gerçekleşmiştir. 1382 yılını ileri sürenler ise Osmanlı tarihçilerin bir Arnavut beyi olan Karl Topia'nin Osmanlı hâkimiyeti altında alınmasını hareket noktası değerlendirirler.⁹ Son

---

⁷ Xhufi, a.g.e., s. 105.

⁸ Peter Bartl, Myslimanet shqiptare ne levizjen per pavaresi kombetare (1878-1912), Dituria Yayınları, Tirane, 2006, s. 21.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları**, C. I., T.T.K., Yayınları, Ankara, 1984, s. 477.

görüş ise Osmanlıların ilk gelişini Hayrettin Paşa idaresi altındaki Osmanlı ordusunun karşısına çıkan Prens II. Balsha kuvvetlerini Vjosa Irmağı üzerindeki Savra Muharebesi'nde mağlup edilmesini kabul ederler. Osmanlıların Timur'un hücumu karşısında 1402'de mağlup olmaları, Arnavutluk'a büyük sevkiyat yapmalarına mani oldu. Bununla beraber Türkler 1392'de Ölgün (Ulqin) ile İşkodra'yı (Shkodra) ve 1396'da Berat, Akça Hisar (Kruje) ve Kesriye'yi aldılar. Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesindeki en büyük engel, orta Arnavutluk'ta İskender Bey isyanı idi. Fakat yapılan direnişlere ve engellere rağmen Arnavutluk'ta Osmanlı idaresinin yerleşmesi ilkin kuzey ve güneydeki vadiler boyunca devam etti. 1501 yılında Draç (Durrës) şehrini alan Osmanlılar, 1571 yılında Venediklilerin hâkimiyeti altında olan Ölgün, Tivar şehirlerini almaları, Arnavutluk'un tamamı hâkimiyetleri altına girmiş oldu. Osmanlılar, Arnavutluk üzerinde hâkimiyetlerini kurmaları, çetin ve uzun savaşlar sonunda gerçekleşmiştir.¹⁰

Osmanlı idare sisteminin kurulmasından sonra, Arnavutların bir kısmı kitle halinde İtalya'nın sahil bölgelerine göç etmişlerdir. Bu göç fırtınasının en büyük dalgaları 1448, 1461, 1468–1478, 1532–1533 ve en sonunda 1744 yılında meydana geldi ve göç edenlerin sayılarının 200 bin kişi, yani Arnavut halkının üçte birinin olduğu iddia edilmektedir. Osmanlı hâkimiyeti altındaki Arnavutluk'ta idarî sistem değişik safhalar geçirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaletlerini gösteren defterlerde Rumeli'de ki 29 sancaktan yedisi Arnavut topraklarında görülmektedir. Bunlar Ohri, İskenderiye, Avlonya, Alcitrin, Yanya, Prizren ve İlbasan livalarıdır. Daha sonraki yıllarda bu vilayetlerin sayıları dörde indirilmiş olup bunlar: İşkodra, Manastır, Yanya ve Kosova vilayetleridir.¹¹

Merkezî otoritenin zayıflaması, yerel önderleri harekete geçirdi. Güneyde, Yanya valiliğine kadar yükselen Ali Paşa'nın ayaklanması bastırılıp 1822 yılında Yanya'da öldürüldü. Kuzeyde ise İşkodra ile Tiran arasındaki toprakları denetim altına tutan Buşati (Bushati) ailesinin üç kuşak boyunca süren direnişler 1831 yılında kırıldı. Bu ayaklanmalar Arnavutluk'un bağımsızlık hareketlerinin ilkleri olup devamının gelebileceğinin bir göstergesi olmuştur. Nitekim çeşitli fermanlarla bu bölgenin ayaklanması engellenmeye çalışıldıysa da reformların etkisi sınırlı olmuştur.¹²

---

¹⁰ Xhufi, a.g.e., s.165.

¹¹ Bartl, a.g.e., s. 76.

¹² Çekrezi, a.g.e., s. 89.

18–19. yüzyıllarda bütün dünyada milliyetçiliğin ortaya çıkması ister istemez Arnavutları da etkileyecekti. İşte 19. yüzyılda ortaya çıkan ‘uluslaşma’ süreci ve buna bağlı olarak gelişen ‘azınlık sorunları’ ve bu sorunlarının çözümüne müdahale etmeye çalışan dış güçlerin etkisiyle İmparatorluğun iyice zayıflaması çeşitli ayaklanmalara sebep olmuş ve bu da bağımsızlık hareketleriyle sonuçlanmıştır. Bağımsızlıkla sonuçlanan hareketlerinden biri de 13.06.1878 yılında kurulan “Prizren İttihadı” hareketi olmuştur. Durumun tehlikesini gören Osmanlı Hükümeti, Üsküp’e bir ordu göndererek “ittihadı” dağıtmasına rağmen, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya gibi büyük devletler menfaatleri icabı “ittihadı” destekliyorlardı. Abdülhamit, Arnavutluk meselesini halletmeye çalıştıysa da muvaffak olamadı. Çünkü aydın Arnavutlar, Jön Türklerle işbirliği yapmışlar, Meclis-i Mebus an’da İsmail Kemali (Qemali), Esat Toptani, Müfit ve Süreyya gibi tesirli Arnavut temsilciler, İttihat ve Terakki Partisi’nin merkezîyetçi Osmanlı siyasetine karşı âdem-i merkezîyetçi Hürriyet ve İtilaf Partisi’ne katılarak faaliyet gösteriyorlardı. 04.09.1912 yılında hükümet Arnavutların muhtar bir idareye kavuşma isteklerini kabul etti. Balkan harbinin başlamasından sonra ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkan Savaşlarını kaybetmesinden sonra Arnavutluk, İsmail Qemali (Kemali) önderliğinde Osmanlı’dan bağımsızlığını elde eden son ülke olarak 28.11.1912’de güney şehirlerinden olan Vlora (Avlonya)’da bağımsızlığına kavuşmuş ve böylece Arnavutluk’un modern tarihinde yeni bir başlangıç meydana gelmiştir.¹³

II. ARNAVUTLAR’IN ESKİ DİNÎ İNANÇLARI

Eski Arnavutların dinî inançlarıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte İliyalıların mezarlarıyla dinî inançları arasında bir bağlantının bulunduğunu görmek mümkündür. Genellikle İliyalıların mezarlarına “Tuma” denilmektedir ve tumalar üstünde taş ve toprakla yapılıyordu. Taşlardan yapılan tumanın büyüklüğü, ölü kişinin ailedeki pozisyonunu belirtiyordu. Ayrıca Roma döneminin başlangıcına rastlanan ev şeklinde veya ev çatısını simgeleyen küçük piramitler şeklindeki mezarların çoğu İliyalıların mezarlarına has bir özelliktir. Bu mezarların yanında çeşitli yazmalar

¹³ Aleksandre Popovic, **Balkanlarda İslam**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17; Bartl, a.g.e., s. 132.

bulunmakta ve bu yazmaların büyük olasılıkla bir çeşit dini ritüellerini (ayinlerini) ifade ettiğini göstermektedir.¹⁴

Şüphesiz İliyalılar doğaüstü varlıklara, tanrılara inanıyorlardı ve bu inanç kendisini günlük hayatta, sıhhat ve hastalıklarda, bereket ve kıtlıklarda, yapılan her çeşit süs eşyalarındaki sembolik figürlerde göstermekteydi. Bunların arasında en önemlisi güneşti. Daha çok kuzey İliyalılarda rastlanan güneşin tapınmasına ilişkin bazı sembolik figürler su hayvanları, atlar ve bazı geometrik figürlerin olduğunu, güney İliyalılarda ise yılanın olduğunu görmekteyiz. İliya İmparatorluğu'nun Roma hâkimiyetinin altına girdikten sonra bile Darkania'da (Üsküp'e yakın) ekini ve gücü temsil eden yılanı, (özellikle Drakon ve Drakena yılan çiftine) büyük saygı gösteriliyordu. Böyle bir inancın var olması, Hıristiyanlığın İliya topraklarına girmesini hayli zorlaştırdığı düşünülmektedir. Çünkü Hıristiyanlara göre yılan kötülüğü temsil ediyordu.¹⁵

Roma dönemindeki kayıtlara baktığımız zaman, bölgelere göre değişen farklı İliya tanrılarının isimlerini öğreniriz. Onlardan en önemlileri Anzotika (Aferdita), Latra, Sentona, İka, Bind, Vidas, Thana, Silvan ve Diana tanrılarıdır. Ancak unutulmamalıdır ki, Arnavutların dedeleri olan Pelasgialılar doğadaki cisimlere çok önem veriyordu. Pelasgia halkı tanrılara değil, daha çok güneş, ay, toprak, taş, su, gökyüzü vs. 'ye tapıyordu. Hatta eski inançlarından sıyrılmayan günümüzdeki bazı Arnavutlar bile “per kete toke” yeryüzüne yemin olsun, “per kete gure” taşa yemin olsun, “per kete hene” aya yemin olsun gibi yeminler kullanmaktadırlar. Eski Yunanlar yeryüzü ve gökyüzüne tapan bu eski halkları “barbar” olarak isimlendiriyorlardı. Aslında İliya sanatında resimlere pek fazla yer verilmiyordu¹⁶. Süs eşyaları daha çok üçgen, romb ve çizgilerle süsleniyordu. Bu durum M. Ö. IV. asır, yani İliya kültürünün Yunan ve Roma kültürüyle karışmasına kadar devam eder.¹⁶ IV. asırdan sonra resimlere yer vermeye başlaması İliya kültürünün bu yabancı kültürlerden etkilendiğini göstermektedir. Ancak, büyük ihtimalle Roma'dan alınmış olan heykel yapma sanatı İliyalılarda büyük bir maharetle işlenmiştir. Bu heykeller yerli tanrılarını sergiliyor, demir asrındaki tapınaklara yerleştiriliyordu. Heykellerin en önemlisi tek taşla yapılmış olan, bebeğini sallayan çıplak kadın. Diğer heykellerin en önemlileri ise

¹⁴ Petrika Thengjilli, **Shqiptaret midis lindjes dhe perendimit 1506-1839**, Maluka Yayınları, Tirane, 2002, s. 159.

¹⁵ Stefanaq Pollo, **Ne Gjurma te Historise Shqiptare**, Toena Yayınları, Tirane, 2003, s. 24.

¹⁶ Zavalani, a.g.e., s. 176.

at üzerinde savaşçı, çıplak erkekler, bir kadın başı ve bir at başı gibi heykeller zikredilebilir.¹⁷

Sonuç olarak, İliyalılar doğaya ve doğaüstü varlıklara inanıyordu. Pelazgialıların zamanında heykellere ve putlara yer vermeyen, natüralist inançlarla beslenen bu halk daha sonra Roma ve Yunan kültürüyle karışması sonucunda güneş, yılan, ay, toprak, taş ve yerden yere değişen birçok tanrının resim ve heykellerini yapıp onlara taptıklarını söylemek mümkündür.

III. ARNAVUTLUK'TA HİRİSTİYANLIK

A. HİRİSTİYANLIĞIN ARNAVUTLUK'A GİRMESİ VE YAYILMASI

Hıristiyanlık dininin doğduğunda, Arnavutluk toprakları Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunduğunu düşündüğümüz zaman, Arnavutların Hıristiyanlık ile tanışmasının erken devirlerde vuku bulunduğunu söyleyebiliriz. “Romalıları Mektup”ta Pavlus’un kendisi Hz. İsa’nın İncilini Kudüs’ten İlyricum’a kadar yaydığını söylemektedir²². Yine Pavlus’un Tita’ya yazdığı mektubunda şöyle demektedir: “Artema veya Titik’i sana gönderdiğimde benimle görüşmen için çabuk Nikopoli’ne gel. Çünkü kışı orada geçireceğim.”²³ İncilin Latinceye ilk tercümesini yapan İliya asıllı ve IV. asırda yaşamış olan Aziz Jerenimi’ye göre Pavlus, Dalmaci, Makedonya ve Epiri gezmiş ve oradaki insanlara İncili öğretmiştir²⁴. Yine bazı tarihçilere göre Hıristiyanlığı Dalmacia’da öğreten ilk misyoner Matta’dır.¹⁸

Arnavutluk’un bazı tarihi şehirlerinde bulunan ve Hıristiyanlığın ilk devrine ait eski kiliselerin bulunması bu görüşü desteklemektedir. Ancak ilk Hıristiyan misyonerlerinin erken dönemlerde İlyricum’a gelmeleri, İliyalıların yani Arnavutların çoğunun bu dini benimsediklerini anlamına gelmiyor.¹⁹

Aralarında birçok Hıristiyan ilahiyatçının da bulunduğu bazı tarihçilere göre, erken Hıristiyanlık döneminde çok az bir Hıristiyan Arnavut nüfusa rastlanmaktadır. Adolf Harnak’a göre İlyricum, Hıristiyanlık dinini ilk kabul eden ülkelerden değildir.²⁰ II. asırda

¹⁷ Roberto Maroco della Roca, **Kombesia Dhe Feja ne Shqiperi**, Tirane 1994. s. 9-22.

¹⁸ Qani Nesimi, **Ortodoksizmi te Shqiptaret (Historia e religjioneve)**, Tetova Yayınları, Tetove, 2005, s. 213-217.

¹⁹ Ali Basha, **İslami ne Shqiperi gjate shekujeve**, Tirane, 2000, s. 35.

²⁰ Xhufi, a.g.e., s. 143.

yaşamış olan Aziz Astio, ilk Arnavut piskopos (Durres piskoposu) olduğuna göre, Hıristiyan kilisesinin de Arnavut topraklarında bu dönemde kurulduğu anlamına geliyor. Daha sonra yapılacak olan NiceaKonsilinde (325 yılında) bazı Arnavut piskoposlarının katıldığı, SerdikaKonsilinde (343-344 yılında) Roma İmparatorluğu'nun en az beş Arnavut piskoposluğunun katıldığı, Efes Konsili'nde (431 yılında) ise en önemli 35 piskoposluğun arasında Nikopolit Piskoposluğunun on beşinci sırada yer aldığı, Durres Piskoposluğunun on altıncı sırada ve İşkodra Piskoposluğunun yirmi dördüncü sırada yer aldıkları bilinmektedir.²¹

İlk dönemde Hıristiyanlığın yayıldığı İliya topraklarındaki en önemli merkezlerden bazıları Solona, Durres, Vlora, Butrinti ve Nikopoja'dır. Solona, merkez olarak Arnavut asıllı Büyük Diokletian'ın zamanında (303–311 yıllarında) kuruldu. İliya'dakiHıristiyanlık merkezlerinin en büyüklerinden biri olan Nikopolija, İmparator August'un zamanında kuruldu ve Julian tarafından 361 yılında da genişletildi. Nikopoja uzun bir zaman bütün Epir'in merkezi konumundaydı. Batı Avrupa'yı Balkanlara bağlayan Durres, IV. asırda Hıristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. İki asır sonra merkezi Durres'ta olan ve Epir'leDioklea'yı kontrol eden bir metropolitin olduğu söylenmektedir. Nikopoja, Shkodra (İşkodra), Ulqin, Lezha, Solona, JustinaPrima, Ohri, Peja, Shkupi, Kruja, ve Aulona merkezlerinin arasında zikredilen Durres'in on beş piskoposluğu vardı.²²

Şunu ifade etmeliyiz ki, Hıristiyanların 395 yılında ikiye bölünmesi sonucunda Arnavut Kilisesi Bizans Kilisesinin değil, Roma Kilisesinin idaresi altında kalmayı tercih etmiştir. Faverial'a göre VI – XI. asırları arasında, dinî ritüelleri bakımından da İlyricum (İliya, Epir, Dardania) kiliseleri daha çok Roma kiliselerine benziyordu. Çünkü onlar direkt Papa'ya bağlıydı. Bu durum 1054 yılındaki kilisenin Doğu Kilisesi ve Batı Kilisesi olmak üzere ikiye bölünmesine kadar devam edecektir.²³ Bundan sonra da değinileceği gibi, istemeden de olsa Hıristiyan Arnavutlar, Bizans Kilisesinin idaresi altına girecektir.

---

²¹ Basha, a.g.e., s. 54.

²² Nesimi, ag.e., s. 109.

²³ Roca, a.g.e., s. 210.

B. HİRİSTİYANLIĞIN 1054'TE İKİYE AYRILIŞI VE ARNAVUT KİLİSESİ'NİN POZİSYONU

395 yılında başlayan Hıristiyanlık içindeki ihtilaflar, kilisenin 1054 yılında Batı Kilisesi (Katolikler) ve Doğu Kilisesi (Ortodokslar) olmak üzere iki ana mezhebe ayrılmasıyla sonuçlanır. Bu durum bütün Hıristiyanlık dünyasını hem dinî hem siyasî bakımından etkilediği gibi, Arnavutların da bu dine karşı inançlarını bir manada zedelediğini görmekteyiz. Arnavutların bazen Roma Kilisesinin safına, bazen de Bizans Kilisesinin safına geçtiklerini görmek mümkündür. Bu yüzden, XIV. asrın başında Arnavutluk, yabancı tarihçiler tarafından ne Katolik ne de Ortodoks olarak görülürdü.

XI. asırda Arnavut Kiliseleri, Draç (Durres), Ohri ve Naupakti olmak üzere üç başpiskoposluk tarafından yönetiliyordu. Bunların yanında Butrinti, Prizren, Üsküp (Shkup), Debre, Devoll, Manastır, Kruje, Ulqini, Tivari ve Leja (Lezha) gibi bazı piskoposluklar da bulunmaktaydı. 1054 yılındaki büyük ayrılıştan sonra, Roma mezhebiyle Bizans mezhebi arasında kalan Arnavutluk Hıristiyanlarının hangi mezhebi benimseyeceklerini kendileri değil, kader belirleyecekti. Çünkü 1054 yılından XV. Asra kadar Arnavutluk Hıristiyanları siyasî sebeplerden dolayı Katolik mezhebini bırakmak zorunda kalacaklar ve (sistemli bir şekilde) Ortodoksluğun merkezi olan Konstantinopolis Patrikhanesinin idaresi altına gireceklerdir.²⁴

Her ne kadar Arnavutluk Hıristiyanlarının bir kısmı Katolik mezhebinden ayrılmak istemediyse de bütün Doğu Avrupa'yı, Balkanları ve dolayısıyla Arnavutluk'u da idaresi altına alan Bizans, insanları kendi mezhebine çekebilmek için hem askerî hem siyasî açıdan büyük bir politik süreci başlatacaktır. Bizans İmparatorluğu'nun ilk icraatı, Saranda, Ergiri Kasrı (Gjirokaster), Belgrad (Berat), Permet, Elbasan, Korça ve Çameri gibi önemli merkezlerinde Ortodoks mezhebine göre pek çok mabet ve kiliseyi inşa etmesidir. Ancak Anjuin işgalleri, Papanın politikaları, Haçlı Seferleri ve Katolik misyonerlerinin faaliyetleri gibi pek çok sebeplerden dolayı Ortodoks mezhebinin Arnavutluk topraklarında tam bir hâkimiyet kurduğu söylenmez. Günümüzde Ortodoks Hıristiyanlar daha çok Arnavutluk'un güneyinde, Katolikler ise Arnavutluk'un kuzeyinde bulunmaktadır.²⁵

²⁴ Nexhat Ibrahimî, **İslami ne Ballkan Para Shek. XV.**, 3. b., Logos-A Yayınları, Prizren, 2000, s. 17-37.

²⁵ Shyqyri Hysi, **Histori e Komuniteteve Fetare Shqiptare**, Mesonjetorja Yayınları, Tirane 2006, s. 120; Basha, a.g.e., s. 307.

C. OSMANLI DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE HİRİSTİYANLIK

Osmanlılar Balkanlara geldiklerinde, Arnavutluk Hıristiyanlarını Katolik ve Ortodoks olmak üzere ikiye bölünmüş durumda buldu. Katolikler Arnavutluk'un büyük bir kısmında yayılmış durumdaydılar ve Benedik ve Domenik mezhepleri tarafından yönetiliyorlardı. Daha sonra Arnavutluk topraklarındaki hâkim idare Françeskan mezhebine geçecektir. Bazı yazarlarca, XV. asırda bu mezheplerinin kilise ve manastırlarının pek çoğunun Osmanlı İmparatorluğu ile yaptıkları savaş neticesinde hasar gördüklerini, dolayısıyla Katoliklerin durumu Osmanlının gelişinden ilk iki asırda gerilemeye ve zayıflamaya maruz kaldığını söylemektedirler. Ancak Peter Bartel bu görüşe karşılık şunları söylemektedir: "Hiç şüphesiz, Arnavutluk'taki Katolik Hıristiyanlığının zayıflamasının temel sebeplerini kendi kiliselerinde aramak gerekir." Marino Bizzi ise Vatikan'a gönderdiği raporunda şöyle der: "Kendi inançlarının durumuyla ilgilenen çok az papaz var. Var olan papazlar da cahillikleriyle insanı şaşırtıyorlar. Eğer papazların eksikliği, cemaatin moral ve manevî durumu düzelmezse yedi yıl içinde Hıristiyanlık yok olacaktır".²⁶ Ortodoksların durumu ise Katoliklerinkinden farklıydı. Arnavutluk Ortodoksları daha çok ülkenin güneyinde yaşamaktadırlar. Katolıklere nispeten Ortodoksların daha rahat dinî faaliyetlerde buldukları bir gerçektir. Bu da Ortodoks ruhanî merkezinin İstanbul'daki Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu iyi ilişkilerden dolayıdır. Fakat Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde Rusya ile Yunanistan'ın politikalarına hizmet eder hâle gelen Ortodoks Kilisesi, Ortodoks Arnavutların Yunanlaştırma çabalarında dini kullandıkları bir gerçektir. Bağımsız Arnavutluk Kilisesi Amerika'da yaşayıp Arnavutluk Başbakanı olan Fan Noli tarafından 1922 yılında kurulmuştur.

IX. asırda Ohri (Ohrid) Başpiskoposluğu'nun kurulmasıyla İlyricum'daki Kiliselerin çoğu ona bağlanırken, İlyricum'da bulunan ve uzun zaman kendi başına kalan Dyrrahium (Draç) piskoposluğu ancak 1289'da Ohrid'e bağlanmıştır. 1767'de Ohri Başpiskoposluğu'nun yasaklanması üzerine İlyricum'daki piskoposluklar XX. asra kadar Fener Patrikhanesi'ne bağlanmak durumunda kalmışlardır.²⁷

XX. yüzyılda gerek Arnavutluk'taki gerekse diasporadaki Arnavut Ortodokslar, AOK (Arnavut Ortodoks Kilisesi)'nin bağımsızlığı için harekete geçtiler. Onların bağımsızlık arayışları nihayet sonuç vermiş ve Arnavutluk Kilisesi, Amerika'daki Arnavut

²⁶ Stefanaq Pollo, **Ne Gjurme te Historise Shqiptare**, Toena Yayınları, Tirane, 2003, s. 24.

²⁷ Thengjilli, a.g.e., s.27; Xhufi, a.g.e., s.209.

Ortodoksları tarafından 1908’de bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bağımsız kilisenin ilk piskoposu olarak Fan S. Noli seçilmiştir. Bunun ardından 1922’de Arnavutluk’un Berat şehrinde yapılan büyük kongrede AOK otosefal (bağımsız) ilan edilmiş; fakat bu otosefallik Ortodoksluğun merkezi sayılan Fener Patrikhanesi tarafından kabul edilmemiştir. AOK’nın resmî otosefalliği (bağımsızlığı) ancak 1937’de Fener Patrikhanesi patriği I. Benyamin ile 11 din adamlarının imza atmasıyla kabul edilmiştir.²⁸

Komünist yönetimi tarafından II. Dünya Savaşı’ndan sonra dine karşı propaganda başlatılan ve 1967’de resmen yasaklanan dinsel faaliyetler, 1990 sonrası dönemde yeniden canlanmaya başladı. 1990’dan sonra Arnavutluk’taki Müslümanlara, Katoliklere ve diğer din mensuplarına kendi dindaşlarından yardım geldiği gibi, Arnavut Ortodokslara da dış yardımlar gelmeye başladı. 1990’lardan sonra Arnavutluk’ta dini serbestlik tanındı. Ancak bu tarihten günümüze kadar Katolikler ve Ortodokslar için, gerçek manada herhangi bir nüfus sayımının yapılmadığından dolayı günümüzdeki Arnavutluk Hıristiyanlarının nüfusu hakkında bilgi vermek zordur. Kesin bilinen şudur ki, Katolikler genellikle ülkenin kuzeyinde, Ortodokslar ise güneyinde yaşamaktadırlar.

IV. ARNAVUTLUK’TA İSLAM VE ARNAVUTLARIN MÜSLÜMANLAŞMA SÜRECİ

A. ARNAVUTLARIN MÜSLÜMANLARLA İLK TEMASLARI

Arnavutların Arap-Türk Müslümanlarla ne zaman tanıştıkları meselesi tarihi kaynaklar bulunmaması dolayısıyla tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu konuyla ilgili kaynaklar yetersizliğini iki nedene bağlamak gerekir: İlki, kaynakların tarihin farklı süreçlerinde siyasi sebeplerden dolayı silindiği, ikincisi ise konuyla ilgili Arnavut Müslüman tarihçilerinin ve genel olarak bütün Müslüman tarihçilerinin ihmalkâr davranmalarıdır. Ancak buna rağmen bu konuyu araştıran pek çok tarihçi vardır. Onları genel olarak iki gruba ayırmak mümkündür: Tarihçilerin bir kısmı İslam’ın, Arnavutluk’a XIV. asırda Osmanlı İmparatorluğuyla birlikte geldiği tezini savunurken, bir kısmı ise İslam’ın bu topraklara Bulgarların Hıristiyanlıkla tanışmadan birkaç asır önce, yani VIII. asırda geldiği tezini savunmaktadırlar.²⁹

²⁸ Nesimi, a.g.e., s. 58; İbrahimi, a.g.e., s. 76; Roca, a.g.e., s. 207.

²⁹ Hysi, a.g.e., s. 198.

Birinci görüşü benimseyen Aleksandre Popovic'e göre "XIV. yüzyılın sonuyla XV. yüzyılın birinci yarısında Arnavutlar, Müslüman Türklerle ve Bizans paralı askerleriyle savaş halindeyken, Arnavutluk topraklarında bu tarihten önceye ait hiçbir İslami ize rastlamıyoruz". Aynı görüşü Edwin Jacques de benimsemiştir.³⁰

Ancak tarihe baktığımız zaman VIII. asırdan XI. asra kadarki dönemde Arap-Müslüman kültürünün İspanya ve İtalya yollarından Adriyatik kıyılarına kadar yayıldığını öğreniriz. Ortadoğu'yu Balkanlara ve Avrupa'ya bağlayan Avlonya ve Draç gibi önemli Arnavut limanları XI. asırda Arap Müslümanları tarafından sürekli ziyaret edildiklerini görmek mümkündür. İslam'ı yaymak amacıyla veya ticaret maksadıyla bazı Müslüman aileleri gelip Balkanlara ve dolayısıyla Arnavutluk topraklarına yerleştiler. Hırvat ilahiyatçısı ve tarihçisi Franjo Racki'nin dediği gibi "buradaki Araplar kitap dağıtarak insanlara İslam'ı öğrettiler.

Arap Müslümanlarının İlirya'ya kadar geldiklerini ve buradaki insanlarla ticari ilişkiler kurduklarını gösteren, Mostar'ın bazı köylerinde II. Mervan (744–750) dönemine ait bir yüzünde İhlâs Süresi ve şehadeteyn, diğer yüzünde Tevbe suresinin 33. Ayetinin yazılı olduğu gümüş paralar bulunmuştur.³¹ Aynı zamanda Arapların çok önceden geldiklerini gösteren Reskovec veya Draç'ta bulunan Arapay (Arabay) gibi köylerin isimlerinin Arap tüccarlardan alınmış olmasıdır.

IX. asrın başında Bulgarlar İmparatorluğu içinde pek çok Müslüman'ın bulunduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu kaynaklardan en önemlisi Vatikan arşivlerinde bulunan Büyük Aziz Nikola I. (858-867)'nin orijinal ismiyle "Response Nicollai I Papae ad consulata Bulgarorum" mektubudur. Mektupta diyor ki: "Saraçlardan (Müslümanlardan) aldığımız ve aranızda bulunan heretik (sahte) kitaplardan soruyorsunuz. Onları (kitapları) kesinlikle korumayın. Çünkü İncilde yazıldığı gibi (Korintlara mektubunda), kötü meclisler sağlam ahlakı bozarlar. Dolayısıyla zararlı ve sahte olduğu için ateşe verin".

Müslüman tarihçi Yakut el-Hamevi'ye göre H. 309/M. 922 yılında Bulgar kralının elçisi, Abbasi Halifesi Muktedir Bi-llah'a kralın ailesiyle birlikte İslam'ı kabul ettiğini haber vermiş. Aynı hikâyeyi çok az farklılıklarla İbn Fadlan'ın anlattıklarında buluyoruz. İbn Fadlan'a göre el-Muktedir Bil-lah zamanında (H. 295-320/M. 907-932) Bulgarlar

---

³⁰ Popovic, a.g.e., s. 205.

³¹ Thengjilli, a.g.e., s. 107.

topraklarından bir elçinin geldiği ve Bulutvar veya Allmas isminde Slav kralının İslam'ı kabul ettiğini haber vermiştir. Halifeden İslam'ı öğretecek birinin göndermesini talep etmiştir. Halife de ona bir grup Müslüman göndermiştir.³²

İlk Müslüman misyonerlerinin Bulgar İmparatorluğuna gelişinden bahsederken unutmamalıyız ki İliya toprakları da Bulgarların hâkimiyeti altında bulunuyordu.

Müslümanların Osmanlıdan önce Balkanlara geldiklerini gösteren bir başka önemli kaynak ta El-İdris'in (H. 493) seyahatleridir. Latince, Fransızca, Almanca gibi dillerde tercüme edilen “Nuz’hetu’l-Muştak”ın yazarı olan Ebu Abdullah Muhammed El-İdris 1153 yılında İliya topraklarına gelmiş ve Draç, Avlonya, Butrinti ve Ohri gibi şehirlerini gezmiştir.³³

1992 senesinde Priştine’de düzenlenen uluslararası bir konferansta Arnavut Türkoloji uzmanı ve tarihçisi Ferid Duka şunları söylemiştir: “İliryalıların Müslümanlar ile ilk temasları erken dönemlere kadar uzanmaktadır. Ortaçağlarda, Osmanlı İmparatorluğundan önce İliya toprakları siyasi ve ticari pozisyonundan dolayı Arap-Türk Müslümanları tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edilmiştir”. Arnavut tarihçilere göre İslam dini önce Elbasan, Berat, Prizren, Shkodra (İşkodra), Vuçiterna gibi şehirlere girmiştir.

VIII. Asırla başlayan ilk İliryalıların İslamlaşması XI. asırda Selanik savaşından sonra yoğunluk kazanmaya başlayacaktır. Yine Osmanlı’dan önce XIII. asırda Sarı Saltuk önderliğinde Balkanlara ilk Müslüman dervişleri gelmeye başlayacaktır. Hacı Bektaş-ı Veli’nin müritleri olan bu dervişler sadece Arnavutluk’ta değil, bütün Balkanlara İslam’ın yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun Arnavutluk’taki zeminini hazırlayan Sarı Saltuk ve arkadaşlarının Arnavutluk’a ilk defa 1378 yılında geldikleri bilinmektedir.³⁴

B. OSMANLI DÖNEMİNDE ARNAVUTLARIN İSLAMI KABUL ETME SEBEPLERİ

Tarihen bilinmektedir ki Osmanlılar Balkanlarda 1354 yıllarında görülmeye başlamışlardır. Bu dönemlerde Arnavut feodal aileler kendi bölgelerindeki hâkimiyetlerini sağlamaya çalışırken çökmekte olan Ortodoks Bizans’ın ve Bulgarların baskısı altında

³² İbrahimi, a.g.e., s. 67.

³³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 90; İbrahimi, a.g.e., s. 85-87.

³⁴ Roca, a.g.e., s. 107-108.

bulunuyorlardı. 1340–1347 yıllarında bütün İliya topraklarını işgal eden Ortodoks Sırlar, Ortodoks mezhebini kabul etmeyen Arnavutları işkenceye tabi tuttular. Dolayısıyla Rumeli'deki insanlar Osmanlıya karşı çıkmadılar. Hatta bazıları Osmanlı'yı Sırlardan kurtulmalarına yardım edecek kurtarıcı gibi kabul ettiler. Osmanlı'nın Balkanlara gelmelerinden memnun olmayan Venediklilerle Osmanlı arasında başlayan savaşların neticesinde Osmanlılar galip gelmiş ve Arnavutluk'un tamamını (1415 – 1417) ele geçirerek Arvanid-ili (Arnavut-ili) adıyla bilinen sancağı kurmuşlardır. 1506 yılından sonra Arnavutluk üzerine tam hâkimiyetini sağlayan Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. asrın sonuyla XVII. asrın başlarında sistematik bir şekilde Arnavutları İslamlaştırma politikasına önem vermiştir. Bu tarihten sonra Arnavutluk toprakları siyasi, dini, askeri ve ekonomik gibi pek çok sebeplerden dolayı hızlı bir şekilde İslamlaşma sürecine girmiş olacaktır³⁵.

1. Dini Sebepler

İslamlaşma sürecinin zeminini hazırlayan en önemli sebeplerinden birisi Katolik dünyasından Arnavutluk'a gönderilen din adamlarının sayısı az olmakla birlikte ilahiyatçılık bilgileriyle donanmamış olmaları ve Arnavut papazlarının yok denecek kadar sayıca az olmasıdır. Zaman-zaman bilgisizlikleriyle ve ahlaki olmayan davranışlarıyla insanların tepkisini toplayan yabancı papazlar kendi makam ve papalık sınırlarını genişletmek maksadıyla birbiriyle kavga ediyorlardı. Durumu öğrenmek için II. Klementi tarafından görevlendirilen Antivari Başpapazı şöyle anlatmaktadır: “ Tanrının bağları (Katolikler) bozulmuş dağıtılmış, pagan ve türk usullerini benimsemişlerdir. Papazlar değişik köyler için birbiriyle kavga ederler... İnsanlar ise çobansız, dağılmış bir sürü gibi baskı ve zulümle kendi kaderlerine terk edilmişlerdir”. Böyle bir durumda Arnavutların din değiştirmelerine sebep olan en bariz örneklerden biri de, 1620'lerde Tivari şehrinin piskoposu olan Bonaldi Arnavutlara Müslüman olmalarını emrettiği için Tivari Katolikleri tarafından yazılan şu mektuptur: ” Biz mahrum Tivari şehrinin zavallı Katolikleri şu anda bedenen Müslüman'ız, ancak ruhumuz Katolik inancına bağlıdır. Müslüman olmamızın sebebi Bonaldi'ye karşı nefretimizdir. Ondan yardım istedikçe bize “ ümit beslemeyin, Müslüman olun ” dedi...”³⁶

³⁵ İbrahimi, a.g.e., s. 98-100.

³⁶ Basha, a.g.e., s. 209; Xhufi, a.g.e., s. 234-235.

Senelerce Slav Ortodoks mezhebinin baskıları altında hayatını sürdüren Arnavut Katolik aileler sadece maddi sömürüden değil, inançlarını serbestçe yaşamaktan da yoksul kaldılar. Ortodokslar dini ritüellerini farklı toplumların kendi dillerinde değil de Slav dilinde yapılması şartını koşuyorlardı. Bu durumda hoşnutsuzluğa kapılan Arnavutlar, ibadetlerini kendi dilinde yapabilme ve inançlarını seçme hürriyetini tanıyan, üstelik varlıklarını da onlara tımar şeklinde kullanmalarına izin veren Osmanlıların dinine geçmeyi daha uygun gördüler.

Bu durumdan korkan Vatikan, Katolik ve Ortodoks mezhepleri arasındaki anlaşmazlıklarına son vermek için çözüm yollarına başvurdu. Dolayısıyla Papa Grigor XIII. (1572–1585)'un zamanında Vatikan'ı ve Papa'yı Hıristiyanlığın tek merkezi kabul etme şartına bağlı iki mezhebi birleştirme konusunda önemli adımlar atıldı. Zira Vatikan 1622'de "Kutsal Dini Yayma Cemiyeti"ni, 1634'te de "Françeskan Cemiyeti"ni kurdu. Ancak Arnavutluk'ta Hıristiyan din adamları bulunmadığı için bu çaba sonuç vermedi.³⁷

Nitekim Katolik din adamlarının cehaletinin arttığı bir dönemde ve aynı zamanda Ortodoks-Katolik arasındaki kavgaları neticesinde inançlarını yitiren Arnavutlar elbette gücünü yeni göstermeye başlayan yeni bir dini (İslam'ı) kabul edeceklerdi.

Bir başka dini sebep ise, hem Müslüman olan Osmanlı idarecilerinin –ki bunlar genellikle asker ve din adamlarından oluşuyorlardı - hem de Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte Anadolu'dan gelen Müslüman nüfusunun Balkanlara yerleştirilmesidir. Mesela Konya yöresinden ve Kocacık Yörüklerinden yapılan nakillerle fethedilen bölgelere yerleştirildi.³⁸ Buna karşılık Arnavutluk'tan bazı derebeyi aileleri Trabzon'a nakledildiler. Aynı zamanda askerlik görevi esnasında İslam'ı kabul eden pek çok Arnavut da vardı.

2. Ekonomik Sebepler

Pek çok tarihçiler Arnavutların İslamlaşmasını ekonomik sebeplere bağlamışlardır. Şöyle ki, Osmanlı devleti Müslüman ve Müslüman olmayan ailelerden vergiler topluyordu. Ancak Müslüman olmayan ailelerinin din özgürlüğü, malları ve hayatları Osmanlı tarafından korunduğu için haraç, cizye ve uşr gibi daha çok vergi vermeleri gerekmektedir. I. Sultan Selim bu vergilerin kaldırılmasını her ailenin bir ferdi bile İslam'ı kabul etmesi

---

³⁷ Basha, a.g.e., s. 344-347; Hysi, a.g.e., s. 165.

³⁸ Pollo, a.g.e., s. 76-80.

şartına bağlamıştı. Dolayısıyla pek çok Hıristiyan aile bu vergilerden kurtulmak için İslam'ı kabul ettiler.

O zamanda Arnavut ailelerinin ekonomik durumunun iyi olmadığını düşündüğümüzde Hıristiyanların inançlarını değiştirmelerindeki ekonomik sebeplerin önemli bir rol oynadığını söylemekle birlikte bazı yerli tarihçilerin kanaatine göre bunu ilk sebep olarak göstermek doğru değildir. Çünkü bu vergiler (cizye) insanların imkânları dâhilinde olmayıp herkes içindi. Mesela P. Thengjilli “Doğu ile Batı arasında Arnavutlar 1506–1839” kitabında Arnavutların İslamlaşmasındaki sebeplerin arasında ekonomik faktörlerini ikinci sırada zikreder, ancak ekonomik sebeplerin içinde cizye vergisinin ilk faktör olduğunu belirtir.

Dışı Müslüman içi Hıristiyan olduğunu iddia eden veya iki inancı (hem Hıristiyanlık hem İslam) beraberinde götüren bazı kimseler tarihte Laramane veya kriptokristian “alaca inançlı” olarak bilinmektedirler. Genellikle ailenin reisi veya 18 yaşından büyük erkekler Hıristiyanlar üzerinde konulan ağır vergilerden kurtulmak için Osmanlı idarecilere gidip İslam'ı kabul ettiklerini söylüyorlardı. Bunlar Müslümanlarla camiye gidip namaz kılarlardı fakat birçoğu içlerinden Hıristiyanlığa bağlı kalmışlardır.³⁹

3. Siyasi Sebepler

Osmanlıların Arnavutluk topraklarında yerleşmesiyle birlikte yerli beyleri Venediklilerden koparıp kendi taraflarında tutabilmek için arazileri onlara tımar şeklinde verdi. Dolayısıyla Müslümanlığı ilk kabul edenler, Osmanlılardan tımar sahibi olan beylerdi. Mustafa L. Bilge'ye göre sanıldığı gibi aksine tımar sahibi olabilmesi için Müslüman olma şartı aranmıyordu. Osmanlı'ya bağlılıkları tımar almaları için yeterliydi. Uzun bir zaman Hıristiyanlara tımar verilmiş ve bu da Osmanlı'nın buralarda İslam'ı yaymak için herhangi bir zorlamada bulunmadığını göstermektedir.

Öncelikle İslam'ı kabul eden meşhur feodal ailelerinin fertleri Arnavutluk'taki İslamlaşma sürecine hız verdiğini söyleyebiliriz. Arkasında büyük bir kitle toplayan bu aileler insanların toplu halde inançlarını değiştirmelerine sebep olmuştur. Mesela Berat şehrindeki meşhur ailelerden biri olan Muzakay (Muzakaj) ailesinin reisi Teodor Muzaka'nın büyük oğlu İslam'ı kabul etmiş ve Yakup Bey ismini almıştır. Yakup Bey,

---

³⁹ Thengjilli, a.g.e., s. 176; Bartl, a.g.e., s. 189-195.

Sultan Fatih Mehmet'ten getirdiği bir fermandan Berat şehrinin (o zamanda Belgrad) gelişmesi ve korunması ile ilgili haberler vermiştir.⁴⁰

Osmanlı devletinde siyasi faktörle ideolojik ve dini faktörler arasında bir irtibatın bulunduğu da şüphe yoktur. İslam dini, devletin ideolojik fonksiyonunu oynuyordu. Kur'an ile devletin kanunları bir olup devlet tarafından uygulanan her ceza ve mükâfat dinin emrettiklerine uygun sayılıyordu. Camii aynı zamanda mabet, okul ve mahkeme idi, Kuran ise tek anayasa. Böyle olunca Müslüman olmanın sosyal hayatındaki pek çok ayrıcalıkları vardı. Mesela gayrimüslimlerden farklı olarak, Müslümanlığı kabul eden kimse idarecilik yapar, silah taşır, askerliğe gider ve vergilerden muaf tutulurdu. Osmanlı devletinin sunduğu bu imkânları elde edebilme ve mevcut sosyal hayata entegre olabilmeleri için hayli çok kişi İslam'ı kabul ettiği düşünülmektedir.⁴¹

Arnavutlar neden dinlerini değiştirdiklerine dair sorusuna cevaben Şemsettin Sami "...çünkü Arnavutlar Osmanlı devletinde istedikleri her şeyi bulabiliyorlardı: makam, silah, at..." demektedir. Savaşçı tabiatıyla donanmış Arnavutlar cüretleriyle ve zekâlarıyla Osmanlı'dan önceki İmparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı bayrağı altında da önemli idarecilik ve askeri makamlara ulaşarak bu devlete tarihte bilinen 35 sadrazam ve pek çok komutan ve din adamı vermişlerdir. Arnavutların tabiatını daha iyi anlayabilmek için Mehdi Frasheri'nin şu sözünü hatırlatmayı uygun görüyoruz: "Sert tabiatlı ve savaşçı olarak Arnavutlar, hırslarıyla, zayıf din duygularıyla, kibirli ve çok az çalışan, her zaman macera yaşama duygularıyla Türkleri ikna etmişlerdir ki eğer onların kalplerini kazanmak istiyorlarsa onlara bir söz vermeleri gerekmektedir. Böylece zorla Müslüman yaparak değil, onları (Arnavutları) kendi davalarında ortak yapmaları gerekirdi".

Arnavutların İslamlaşmasıyla ilgili farklı görüşler ileri süren yabancı tarihçilere göre bu olay siyasi bir mahiyette olup milli duygularını Slav-Ortodokslaşmasından korumak için Arnavutlar İslam'ı siper olarak kullandılar. Örnek olarak İtalyan tarihçisi Roberto Maroco della Roca'nın şu sözünü nakledebiliriz: " Arnavutların İslamlaşması Slav baskılarına karşı bir siperdi. Daha önce olduğu gibi, Arnavutların Hıristiyanlığı benimsemeleri Bizans tarafından desteklenen Arnavutların Yunanlaşması sürecini durdurmuştu"⁸⁴. Sırp ve Yunanlılar Arnavutların sadece dinini değil, kültür ve milliyetini de değiştirerek onları Yunan veya Sırp yapma gayretindeydiler. Bu yüzden Arnavutlar İslam'ı seçtiler. Çünkü

⁴⁰ Shyqyri Hysi, **Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri**, Mësonjëtorja Yayınları, Tiranë, 2006, s. 35-37.

⁴¹ İbrahimi, a.g.e., s. 40-43; Hysi, **Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri**, a.g.e., s. 76.

İslam onların milli duygularına dokunmayıp, herkesin diline, dinine ve milliyetine saygı gösteriyordu. Abdi Baleta İslam'ın Arnavutluk'a gelişini Arnavutlar için bir kurtuluş olarak sayarken kendisini Arnavutların düşmanı ilan eden Arsa Millatoviç'in şu sözünü delil olarak kullanmaktadır: "Arnavutların İslam'ı benimsemeleriyle Sırplaşmaktan kurtuldular".⁴²

Ali M. Basha "Asırlar boyunca Arnavutluk'taki İslam" kitabında şunları söylemektedir: "Osmanlılar, Balkanların dengesini korumadaki Arnavutların rolünün ne kadar önemli olduğunu farkındaydılar ve bu yüzden onlara önem veriyorlardı. Arnavutlar da kendi kültürünü ve milliyetini hatta varlıklarını sürdürebilmek için Osmanlılara ihtiyaçları vardı. Bu hususta Şemsettin Sami şunları söyler:" Rusya'nın amacı Türk-Arnavut bölgelerini ele geçirip onları Bulgarlara, Sırlara ve Yunanlara vermektir. Böylece İliya Arnavutluğunu haritadan silmiş olacak. Hâlbuki Arnavutlar Arnavutluk topraklarının bütünlüğünü korumak ve bağımsızlığını kazanmak için ısrarlıdırlar. Ancak Arnavutlar Balkanlarda yalnız kalmışlardı. Rumeli topraklarını işgal etmek isteyen ortak düşmana karşı Osmanlılardan yardım istiyorlardı. Dolayısıyla Osmanlıların da onlara ihtiyacı vardır". Aynı şekilde milliyetçi Nikolla Naço diyor ki: "Arnavutluğun Balkanlardaki devamlılığı Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına bağlıdır".⁴³

4. İslam'ı Rızalarıyla Kabul Etmeleri

Buraya kadar saydığımız hususların hepsinin Arnavutların Müslüman olmalarında önemli bir rolü olduğunu düşünüyoruz. Ancak unutmayalım ki İslam dini Arnavutluk topraklarında Osmanlı'dan çok öncesine rastlamaktadır. Müslüman Arnavutlar kendi rızalarıyla İslam'ı seçmişlerdi. Aynı şekilde Osmanlı zamanında da Arnavutların birçoğu yukarıda saydığımız sebepler bir yana, hiçbir baskı uygulanmadan kendi rızalarıyla İslam'ı seçmişlerdir. Yoksa XVII-XVIII. asırlara kadar Arnavutluk'taki Hıristiyan ailelerinin Müslüman olanlardan fazla olduğunu nasıl açıklayacağız?! Tarihçi Ali İbn Maksud diyor ki: "Eğer Osmanlı devleti dil veya din değiştirme konusunda gücünü kullanmış olsaydı, balkanlarda gayrimüslim veya Türkçeyi bilmeyen kimse kalmazdı". İslam'ın Arnavutluk'ta herhangi bir zorlama kullanmaksızın yayıldığı tezini özellikle Thomas W. Arnold da savunmaktadır. O diyor ki: "Hıristiyan yazarlarının iddia ettikleri gibi Arnavutların İslam'ı

⁴² Basha, a.g.e., s. 245; İbrahimi, a.g.e., s. 112-113.

⁴³ Basha, a.g.e., s. 206-211.

zorlama ve ekonomik sebepler yüzünden kabul ettikleri görüşü acı vericidir. Bu yazarlar iddia ettiklerine dair bize delil getirmiyorlar”.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu döneminin araştırmacısı Ferit Duka İslamlaşma sürecini incelerken bu konuda Osmanlı devletinin takip ettiği belli bir siyasetinin mevcut olmadığını vurgulamakta, tarihi kayıtlara baktığımız zaman İslam’ın bir din olarak Arnavutlar tarafından istekle kabul edildiğini, aksine İslam’ın yayılmasındaki herhangi bir zorlamanın olmadığını söylemektedir.

Aynı görüşü Yunanistan’daki Arnavutlar Cemiyeti başkanı Aristidh Kolja, Atina 1986, “Arvanitet” kitabında, benimsemektedir. ”Arnavutların inançlarını zorlama sebebiyle değiştirdikleri görüşü papazlarının hayal ve iftiralarından başka bir şey değildir. Tarihçilerin bunu iddia etmeleri ise yakışmayan bir şeydir” demektedir. Aynı yazar şöyle der: ”Türklerin din değiştirme konusundaki gücünü kullandıklarına dair hiç bir olaya rastlanmamaktadır”.

1735 yılında Kur’an’ı İngilizceye tercüme eden George Sale konuyla ilgili şunları söylemiştir: ”Ben İslam’ın dünyada görünmeyen iyi bir anlayışla görünmesine sağlayan sebeplerinden bahsetmeyeceğim. Ancak “İslam’ın sadece kılıç ile yayıldığını” söyleyenlere kendilerini kandırdıklarını söyleyebilirim”.

XVII. Yüzyılda gelişen bazı olaylar yüzünden bir kısım Hıristiyan’ın istemedikleri halde İslam’ı kabul etmelerine yol açtığı söylenirse de bu ve benzeri olaylar tek taraflı olmayıp Osmanlı’ya karşı ayaklanma veya Venediklilerle işbirliği yapması sonucu gerçekleşmişlerdir. Mesela Katolik Arnavutlar ve Sırp lar 1649’da Venediklilerle, 1689-1690’da Avusturyalılarla iş birliği yaptılar. Bu durum Osmanlı devletini orada tedbirler almaya zorladı. Kurtulmak için Hıristiyanların bir kısmı toplu halde göç etti, kalanlar ise İslam’a girdiler. Benzer bir durum Tepedelenli Mehmet Ali Paşa zamanında vuku bulmuştur. Bektaşî olan Ali Paşa Arnavutluk’un güneyinde bazı köylere toplu halde İslam’ı zorla benimsettiği kabul edilmektedir. Bunun dışında “Efendi Kölesini döve-döve dinini değiştirdi “ gibi haberler tarihte geçmişse bile bunlar bir tarihçiyi ilgilendirmez.⁴⁵

---

⁴⁴ İbrahimi, a.g.e., s. 131; Basha, a.g.e., s. 156-159.

⁴⁵ Muhidin Ahmedi, **Rreth Perhapjes Se Islamit Nder Shqipetaret**, Rozafat Yayınları, Shkoder, 1997, 87-92; Basha, a.g.e., s. 167.

C. OSMANLI DÖNEMİNDE İSLAM'IN ARNAVUT TOPRAKLARINDAKİ YAYILIŞI

Osmanlı kayıtlarına göre XV. Asırda Arnavutluk nüfusunun tamamına yakın Hıristiyan olduğu görülmektedir. Zira 54.680 aileden, çoğu İşkodra Sancağında bulunan (120 aile), sadece 130 aile Müslüman idi⁴⁴. 1506 kayıtlarına göre ise Avlonya Sancağında toptan 41.753 aileden sadece 253 Müslüman aile vardı, yani genel ailelerin % 0,6'sını oluşturuyordu. Hıristiyanlar ise ailelerin % 99,4'ünü oluşturuyorlardı. 1529- 1536 yıllarda İşkodra Sancağında 19.774 aileden 372'si Müslümandı. Elbasan Sancağında toptan 9.442 aileden 626'sı Müslüman idi, yani % 5,5'sini oluşturuyorlardı.⁴⁶

Ancak XV. asrın sonuyla XVI. asrın başı, şehirli halkının kendi istekleriyle İslam'ı kabul etmeleri veya Müslümanlaşmış köy nüfusunun şehirlere akın etmesi gibi iki ana sebepten dolayı artmaya devam eden İslamlaşma süreci Elbasan, Berat, İşkodra, Üsküp, Prizren ve Vuçiterna gibi önemli şehirlerinin nüfusunu değiştirecektir. Mesela, 1623 yılında Prizren şehrinde 12.000 Müslüman, 200'e yakın Katolik Arnavut ve 600 Sırp yaşamaktaydılar. 1641 yılında ise 3.000 Müslüman ailesi, 80 Sırp-Vlleh ailesi ve 40 Katolik ailesi vardı. Üsküp'te 1638 yılında 3000 Müslüman, 328 skizmatik Arnavut, Bulgar, Sırp, 120 Yahudi ve 18 Katolik ailesi bulunuyordu. Ulqin şehrinin bu yıllarda tamamen İslamlaştığı görülmektedir. XVI asrın sonlarında önemli Arnavutluk şehirlerinin durumu ise şöyledir: İşkodra % 100 Müslüman, Peja % 90, Vuçiterna % 80, Elbasan % 79, Tetova % 71, Kruja % 63, Berat ve Priştine % 60, Debre % 51, Tepedelen (Tepelena) % 50, Struga % 24, Avlonya (Vlora) % 23 ve Korça % 21.

Daha önce zikrettiğimiz gibi XV-XVI. asırlar arasında Arnavutluk'taki İslamlaşma süreci, genellikle ya kişilerin kendi rızalarıyla İslam'ı seçmekle veya ailenin reisi ve dolayısıyla aile olarak İslam'ı kabul etmekle devam etmiştir. Ancak XVII. asırda bu süreç Arnavutların toplu halde dinlerini değiştirmelerine sahne olacaktır. Günden güne gücünü yitirmeye devam eden Katolik Roma İmparatorluğu, Katoliklerin durumunu öğrenmek maksadıyla Arnavutluk'a misyonerler gönderiyordu. Bu dönemin durumunu daha iyi anlayabilmek için Arnavutluk'u araştıran bu misyonerlerinin Roma'ya yazdıkları raporların istatistiklerine bir göz atmakta fayda vardır:

İşkodra şehrinin 1614 senesinde 400 Katolik evi vardı. 1638 senesinde ise şehrin etrafında Katolik yoktu. Şehrin nüfusunu % 82 Müslüman, % 18 Katolikler oluşturuyordu.

⁴⁶ Ahmedi, a.g.e., s. 72-74.

Leja (Lezha) şehrindeki Müslüman nüfusu Hıristiyanlarınkinden daha çoktu. 1641 senesinde ise şehrin nüfusu tamamen Müslüman'dı. 1614 senesinde Kruja şehrinde hiçbir Hıristiyan evi bulunmuyordu.

Priştina şehrinde, 1636 senesinde, 150 kişi Hıristiyan bulunuyordu. Bir sene sonra nüfus % 33,4'le azaldı.

Üsküp'ün, 1633 senesinde, 8000 evi vardı. Bunlardan 15 Katolik, az yunan, diğerleri Müslüman.

Aynı senelerde Kumanova şehrinde hiçbir Hıristiyan aile bulunmuyordu. Debra şehrinin nüfusu, 1613 senesinde % 38 oranında İslamlaşmış, XVIII. Asırda ise şehrin tamamı İslamlaşmıştı.

Arnavutluk topraklarındaki, XVII asırda, İslamlaşma süreciyle ilgili benzer örnekleri çoğaltmak mümkünse de, biz burada bu kadarla yetinmeye uygun görüyoruz.⁴⁷

XVII. asırla başlayan toplu İslamlaşma süreci XVIII. Asırda da devam etti. Özellikle Avlonya, Berat ve etrafındaki bölgeler (güney Arnavutluk) 1735–1740 yılları arasında Ortodoksluğu terk ederek İslam'a girdiler. Tarihçilerin genel görüşüne göre dini konudaki Arnavutluk nüfusunun uğradığı büyük değişmelerin (toplu halde İslam'a girme) bu iki asırda yani XVII. ile XVIII. asırlarda vuku bulmuştur. Daha sonraki asırlarda İslamlaşma süreci devam ettiyse de Arnavutluk nüfusunu değiştirecek kadar etkili olmamıştır. Yani Arnavutluk'taki sistematik İslamlaşma sürecinin XVIII. Asrın sonlarına doğru tamamlandığını söyleyebiliriz.

D. XX. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TAKİ DİNİ İNANÇLARIN DURUMU

Ali M. Basha "İslam'ın İzinde" adlı kitabında¹⁰⁶, Dr. Don Zhan Zefi'nin "İslamlaşma" kitabından alıntı yaparak XX. asırda Arnavutluk'taki dini inançlarla ilgili aşağıdaki istatistikleri zikretmektedir:

□ 1901 yılında, Draç'ın da içinde yer aldığı İşkodra bölgesinde 81.997 Katolik (% 37), 6.642 Ortodoks (% 2) ve 200.000 Müslüman (% 54) vardı.

□ İşkodra, Tuz, Mirdite, Kruje ve Leja'nın (Lezha) bölge ve kazalarını da içine aldığı İşkodra Sancağının XX. asrın başında (1900), 104.090 Katolik (% 62), 64.830 Müslüman (% 38) ve sadece 200 Ortodoks'u vardı.

⁴⁷ Zavalani, a.g.e., s. 95-99; Basha, a.g.e., s. 245; İbrahimi, a.g.e., s. 156.

□ Draç, Tiran, Kavaya, Şiyak, bölgeleriyle birlikte Draç Sancağında (1900 yılında) 1.530 Katolik, 8.750 Ortodoks ve 64.300 Müslüman yaşıyordu.

□ Preveza, Yanya, Ergiri kasrı (Gjirokaster) ve Berat Sancaklarını içine alan Yanya Vilayetinde (1901-1902 yıllarda) 231.000 Müslüman, 275.000 Ortodoks ve 3.500 Yahudi yaşıyordu.

□ Berat Sancağının, Torrovica, Skrapar, Luşnye ve Berat etrafındaki bölgeleriyle birlikte 1900 senesinde 115.373 Müslüman (%73) ve 39.232 Hıristiyan vardı. 1907'de ise bu Sancağının 26.903 Hıristiyan ve 115.104 Müslüman vardı.

□ 1900'de Tepedelen (Tepelena), Kurveleş, Permet, Pogoni, Ergiri kasrı ve Delvina şehirlerinin etrafındaki bölgeleriyle birlikte Ergiri kasrı Sancağında 63.100 Müslüman ve 62.400 Hıristiyan vardı. 1910 senesinde, Osmanlı kayıtlarına göre bu Sancak'ta 107.157 Müslüman ve 68.312 Hıristiyan yaşıyordu.

□ Yanya Sancağının, Leskovik, Konica, Paramithi, Yanya ve Metsovon şehirlerin etrafındaki bölgeleriyle birlikte, 1900'da 124.580 Hıristiyan ve sadece 29.838 Müslüman vardı. 1910'da ise 37.000 Müslüman, 16.000 Ortodoks ve sadece 3.000 Katolik vardı.

□ Priştine, Peja, Prizren, Üsküp, Novi Pazar ve Plava şehirlerinin etrafındaki bölgeleriyle birlikte XX. asrın başında, Kosova Vilayetinde 507.000 Müslüman ve 20.000 Arnavut Katolik vardı. On sene sonra ise 718.965 Müslüman ve 20.348 Katolik bulunuyordu.

□ 1910'da Priştine Sancağında 206.408 Müslüman (% 65) ve 3.719 Katolik vardı. Peja Sancağında 133.744 Müslüman (% 78) ve 14.411 Katolik vardı.

□ Üsküp Sancağında 1901'de 191 Katolik ve 107.131 Müslüman vardı. Novi Pazar Sancağının 1910'da 52.833 Müslüman vardı. Hıristiyan nüfusuyla ilgili bilgi verilmemektedir. Herhalde hiç yoktu.

□ Manastır Vilayetinin içinde yer alan Debre Sancağı, Elbasan Sancağı, Korça Sancağı, Manastır Sancağı ve Serice Sancağı ile birlikte 1901–1902 senelerin, 433.000 Müslüman ve 226.000 Ortodoks bulunuyordu. Katoliklerle ilgili bilgiler bulunmuyor. 1910'da ise sadece 91 Katolik, 483.016 Müslüman ve 116.568 Ortodoks zikredilmektedir.⁴⁸

---

⁴⁸ Hysi, **Histori e Komuniteteve Fetare Shqiptare**, a.g.e., s. 210-212; Roca, a.g.e., s. 323; İbrahimi, a.g.e., s. 134; Basha, a.g.e., s. 178-183.

Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlara ve özellikle Arnavutluk topraklarına yerleşmesiyle birlikte başlayan sistematik İslamlaşma süreci, Arnavutluğun 1912 senesinde bağımsızlığını ilan etmesiyle son bulduğunu söylemek doğru olacaktır. Bu süreç XV-XVI. asırlarda Arnavutların fert-fert ve aile-aile İslam'a girmekle başladı, XVII-XVIII. asırlarda toplu halde İslam'ı kabul etmekle devam etti. Hatta XIX. Asrın sonuna kadar, yani bağımsızlık ilan edilinceye kadar Müslüman olmaya devam eden Arnavutlar da vardı.

E. BAĞIMSIZLIKTAN GÜNÜMÜZE KADAR ARNAVUT MÜSLÜMANLARIN DURUMU

Osmanlı'nın gücünü kaybetmesi ve bağımsız Arnavutluk devletinin kurulması, büyük devletlerce tanınmak ve faaliyetlerini sürdürmek amacıyla Arnavutluk Müslümanlarını dini planda organize olmaya sevk etti. Bu durum, ülkede çoğunluğu teşkil eden Arnavutluk Müslümanları için azınlık durumundaki çevre ülkelere oranla (Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya Müslümanları) çok daha kolaydı. Dolayısıyla Arnavutluk'un bağımsızlığını kazandıktan hemen sonra 5 Mayıs 1913'te Senato Başkanı olan Arnavutluk baş müftüsü Vehbi Dibra Arnavutluk Müslüman Diyanetini organize etmek için görevlendirildiyse de Prens Vidi'nin hükümeti tarafından onaylanmadığı ve Birinci Dünya savaşının yarattığı olaylar yüzünden Arnavut Müslümanlarının bu çabaları sonuç veremedi.

Ancak entelektüel Müslüman Arnavutlarının diyanet işlerini oluşturmak için gösterdikleri çabalar burada bitmedi. Arnavutluk Müslümanları için önemli olan Yüksek Şeriat Konseyi birkaç sene sonra (1916) İşkodra'da kurulmuştur. Bu mahkeme baş müftü olan Vehbi Dibra, iki temsilci, baş sekreter ve iki kâtip tarafından oluşturuluyordu. Yüksek Şeriat Konseyi tarafından Draç'taki Arnavutluk Hükümetine gönderilen (1 Aralık 1919 senesine ait) 325. numaralı yazıda şöyle denilmektedir: "İşkodra'da 1916 senesinde kurulan Yüksek Şeriat Konseyi, Şeriat Organize İşlerinin 29. Maddesine dayanarak, aylık maaş karşılığında bir fetva yargıcını tayin etmiştir. Onun görevi dava işlerinin yürütülmesiyle ilgilidir. Böyle bir fetva yargıcına ihtiyaç duyulduğu için uygun görülmüştür ki, Kadı olarak Elbasan müftüsü olan Raif Efendi seçilmelidir"⁴⁹.

Benzer çabalar Arnavut Müslümanlarının 1921'de İstanbul'daki Hilafetten bağımsızlığını ilan edinceye kadar devam etti. 1921'de Milli Arnavut Müslümanlarının

⁴⁹ Pollo, a.g.e., s. 67-71; Nesimi, a.g.e., s. 123; Roca, a.g.e., s. 324-227.

Cemiyeti İstanbul'daki Şeyh'ul İslam'dan ayrıldığını ilan etti. Akabinde, 1922 yılının başında, Şeyh'ul İslam Arnavutluk baş müftüsü Vehbi Dibra'ya bir tebrik mesajı gönderir.

Yukarda dediğimiz gibi 1916'da kurulan Yüksek Şeriat Konseyi, farklı şehirlerin temsilcilerinin talepleriyle, Arnavutluk Hükümetinden Cemiyeti İslamiye "Arnavutluk Müslümanların Kongresi"nin kurulmasını talep etti. Ahmet Zogu da Hükümetin bu cemiyetinin kurulmasını kabul ettiğini ilan etti.⁵⁰

Hükümetten izin çıktıktan sonra temsilciler seçilmeye başlandı. Temsilcilerin bilgili, Arnavut ve dindar olması gerekirdi. Kongreye bütün Arnavutluk'tan temsilciler iştirak etti. Bu kongrenin ilk toplantısı "Debra Gençliği" vakfının binasında, 24 Şubat 1923'te Tiran'da düzenlendi ve Arnavutluk müftüsü olan Vehbi Dibra'nın sözüyle açıldı. Burada katılımcılara ülke genelinde Müslümanların durumundan bahseden müftü, diğer din mensuplarına hoşgörüyü bakılmasını vurgulayarak şunları söyledi: "Beyler, bildiğiniz gibi, ülkemiz üç dinden oluşmaktadır. Yani Müslüman, Ortodoks ve Katolik. Ancak milli duyguları bakımından tam bir kardeşlik vardır. Bu kardeşliği zedeleyen hiçbir şey kabul edilmez. Din meselesi özel bir şeydir ve herkes kendi dinini korumakla özgürdür".

Bu kongreden çıkan ve Yüksek Şeriat Mahkemesine ait bazı görevleri zikretmekte fayda vardır:

- Dinin temellerine dokunmadan, ülkenin Müslümanlarını birleştirmek için özgürlük ruhunu sergileyip milli ve modern dini reformlar düzenlemek.
- Müslümanlar arasında eşitliği sağlamak ve İslam'la ilgili olmayan hurafeleri bertaraf etmek.
- Müftü, vaiz, müderris, ilahiyatçı, imam ve hatip yetiştirmek için imkân sağlamak.
- Modern usullerle medreselerin programlarını yenilemek.
- Mezarlık kurmak.
- Vakıflar Müdürlüğünden gelen raporları incelemek.
- İktisat Müdürlüğünün bütçesini düzenlemek.
- En azından ayda bir, bir derginin çıkarılması.
- İslam kültürünü genişletmek maksadıyla gereken tercüme veya kitap bastırmak.

---

⁵⁰ Roca, a.g.e., s. 134-145; Roca, a.g.e., s. 298-299; İbrahimi, a.g.e., s. 144-145.

- Vaazları ve hutbeleri cemaatin ihtiyacına göre Arnavutça hazırlamak. Arnavutluk Müslüman Cemiyetinin kurulması, ülke genelinde kutlamalarla karşılandı. İçişleri bakanı Ahmet Zogu bütün belediyelere gereken kutlamaları düzenlemelerini emrediyordu. Özellikle Elbasan şehrinde büyük kutlamalar düzenlendi. Mart 1923 senesinde “Populli” (Halk) dergisinin yazdığı gibi, Arnavutluk dünyası “İttihat meydanında, farklı inançlara gereken ve yakışan şekli vererek” ileri adım attı. Aynı şekilde yeni yayınlanmaya başlayan “Zani i Nalte” dergisi bu kongrede alınan kararların yerine getirilmesi ve Arnavut Müslümanlarının İslam’ın içinde bulunan özellikleriyle donanması gerektiğini söylüyordu.⁵¹

İlk Arnavutluk Müslümanlarının Kongresinin kurulması sadece ülke içindeki medyada değil yabancı medyalarda da yer aldı. Hatta New York Times gazetesi bile haberle ilgili şu yazıyı yazmıştı: ”İşkodra’dan gelen haberlere göre, Tiran’da düzenlenen Arnavutluk Müslüman Cemiyeti hilafetten kopmaya, çok eşliliği ve kadınların yüzlerini kapatmayı yasaklamaya karar verdi... Haber gelir gelmez şehir bayraklarla süslendi, camilerde dua edildi ve insanlar birbirine tebrik etmek için dini merkezlere koştu”. Yine bu dönemde İngilizceden Arnavutçaya Kuran’ın ilk tercümesi M. Qafzezi tarafından gerçekleştirildi.

Pek çok yerli ve yabancı tarihçi ilk Müslüman Kongrenin kurulması, İstanbul’daki Hilafetten kopma ve bağımsız bir Müslüman Cemiyeti kurma çabaları şeklinde yorumlamışlardır. Elbette bu tarihçiler Katolik ve Ortodoks Kiliselerin de olduğu gibi Müslümanların da tek merkeze yani tek camiye bağlanması şeklinde anlamışlardır. Ancak İslam tarihinde tek camiye bağlanmak yoktur, bir hükümete itaat etmek vardır. Arnavutluk için 1912’ye kadar itaat ettiği devlet Osmanlı İmparatorluğu idi. Dolayısıyla bağımsızlığını kazandıktan sonra Arnavutluk Müslümanları Şeyh’ul İslam’dan kopmak değil de kendi ülkelerinde dindaşlarını birleştirmek ve din işlerini organize etmek için çaba sarf ettiklerini söylemek daha doğru olacağını düşünüyorum.

Arnavutluk Müslümanları 1929 yılında Tiran’da yapılan ikinci kongrelerinde tekrar bir araya geldiler ve Eylül 1929’da da topluluğun resmi yönetmeliği yayınlandı. İkinci kongre ile ilgili G. H. Bousquet Arnavutluk İslam Reformu Hakkında Notlar (Note sur les reformes de l’İslam albanais) adı altında Revue des etudes İslamique’de uzunca bir analiz yapmıştır.

---

⁵¹ Xhufi, a.g.e., s. 256; Bartl, a.g.e., s. 165-170; Thengjilli, a.g.e., s. 86; Popllo, a.g.e., 265.

Bu yeni organizasyon bir konsey ve Şu birimlerden oluŐuyordu: Bir cemaat reisi (Genel Konseyin üyeleri tarafından gizli oylamayla seçiliyor ve Tiran’da ikamet ediyordu), dört bölgede dört başmüftü (Tiran, İŞkodra, Korça, Gjirokastra) ve baş müftülerin bulunduğu altı Arnavutluk vilayetinin delegeleri (müftüleri) (Kosova, PeŐkopi, Draç, Berat, Elbasan ve Vlora). Bu yapının altında, diğer eyaletlerde ikamet eden müftü yardımcıları mevcuttu. Genel Konseyin altında, günlük iŐlerle uğraşan bir “Daimi Konsey” ve son olarak “TaŐra Konseyleri” mevcuttu.

Bu dönemde Arnavutluk nüfusuyla ilgili bilgiler yetersizce olmakla birlikte bazı kaynaklarda Arnavutluk Müslümanlarının nüfusu bazen % 71, bazen de % 69 oranında gösterilmektedir. 1927 yılında ülkenin nüfusu 817.460 idi. Bunlardan 560.348 yani % 71’i Müslüman. On sene sonra, 1937’de, 719.878 Müslüman vardı. Yani toplam nüfusunun % 69,3 olarak gösterilmektedir.⁵²

1934 yılında Arnavutluk’ta yaklaşık 560 camii vardı. Bunların 75’inin bakımı cemaatçe, geri kalanın bakımı ise bütün ahali tarafından yapılıyordu. Cuma hutbeleri Arnavutça olarak okunmaktaydı. Son olarak, 3 Mart 1937’de Tiran’da yapılan bir olağanüstü kongre sırasında “Genel Konsey” kadınlara örtünmeyi kesin olarak yasakladı. Aynı kararlar Avrupa Őapkasının takılması da mecburi hale getirildi, fakat bu pek kullanım alanı bulamadı.

Yine Berat medresesi kapatılarak yerine 1931 yılında Tiran’da “Tiran İŐlam Enstitüsü” açıldı. Bu “Büyük Medrese”de (Medreseja e Nalde) öğrenim yedi sene sürmekteydi. 1935’de 100 ve 1936’da ise 240 kadar öğrenci vardı. En iyi öğrenciler daha sonra Ezher ya da Lahor’a okumaya gönderiliyorlardı.

Vakıflara gelince, cemaatinin mülkiyetindeydi ve Tiran’da bulunan “Vakıflar Genel İdaresi” tarafından yönetiliyorlardı.

1939–1944 yılları arasında Arnavutluk için karmaŐık bir dönem olacaktır. Önce, 7 Nisan 1939’da İtalya İmparatorluğu tarafından işgal edildi. Ardından 1943’te Almanların işgali bunu takip edecektir. Dolayısıyla bu dönemdeki Müslümanlarla ilgili bilgiler karanlıkta kalmaktadır.

Bununla birlikte, İtalyanların dini gruplar üzerinde yaptıkları sayımlar neticesinde 1942 yılında, Arnavutluk’taki Müslümanların sayısı 763.723 idi. Yani toplam nüfusunun %

---

⁵² Basha, a.g.e., s. 321-324; Ahmedî, a.g.e., 201-206.

68,3'ü. Bu zamanda ülkede 229.080 Ortodoks (nüfusunun & 20,7'si) ve 113.897 Katolik (10,3) bulunmaktaydı. Bu 763.723 Müslüman'ın 599.524'ünü Sünniler (Müslüman nüfusunun % 78,5'i), 164.199'unu ise Bektaşiler (Müslüman nüfusunun % 21,5'i) teşkil etmekteydi.

1944 Kasım'ının sonunda Arnavutluk topraklarının tamamı işgalden kurtulmuş ve iktidara Komünist Partisi (1948'den sonra adı Arnavutluk Emek Partisi'dir) gelmiştir. Bu tarihten sonra Arnavutluk tarihi iyi bilinse de Komünist rejimden dolayı ülkede dini konuda bir sayımın yapılmadığından dolayı kesin rakamlara ulaşmak zordur ve yapılan sayımlar daha çok tahminidir. Mesela dönemle ilgili şu rakamlar verilmektedir: Arnavutluk'taki Müslümanların sayısı 785.430 (toplam nüfus 1.122.044) idi. 1967 senesinde (Arnavutluk'taki dinin resmen yasaklanması senesinde) ülkede yaklaşık 1.400.000'ne yakın Müslüman bulunduğunu görüyoruz (toplam nüfus 1.964.130). Devamında dokümantasyon gittikçe azalıyor ve 1954'den itibaren İslamiyet hakkında hiçbir resmi bilgi yok, birkaç dini yayın adı istisna.

Aleksandre Popoviç, 1945'den 1967'ye kadarki dönemin önemli olaylarını "Balkanlarda İslam" kitabında kronoloji şeklinde vermiştir⁵³. Biz aşağıda sadece Sünnilerle ilgili olayları vermeye çalışacağız. Arnavut Bektaşileriyle ilgili haberleri ise Bektaşilik bölümünde vereceğiz:

Mayıs 1945 – Arnavutluk telgraf ajandası, Sünni Müslüman topluluğun resmi dergisi Kultura İslam'da yer alan ve Yunan faşistlerinin (monarcho-fascistes grecs) Arnavut halkının bir kısmını (Tchamouna bölgesi) kılıçtan geçirmesini konu alan yazıdan uzunca bahsetti. Bu yazı, bölgeden kaçmayı başarabilen bir imamın şahitliğini konu alıyordu.

Mayıs 1945 – Tiran'da Üçüncü Sünni Müslümanlar Topluluğu Kongresi ve Dördüncü Bektaşi Kongresi yapıldı. Her iki kongre de karşılıklı olarak yeni resmi statüleri kabul etti. Statüler yıl içinde yayımlandı.

Kasım 1945 – Arnavutluk'taki bayram günlerinin resmi listesinin yayınlanması. (pazara ek olarak): a. Büyük (Ramazan) Bayramı, b. Küçük (Kurban) Bayramı, c. Mirac Kandili gecesi, d. Beraet Kandili gecesi, e. Mevlid-i Nebi, f. Yas (Aşure) günü, g. Nevruz günü, h. Ortodokslar ve Katoliklerin Paskalyası.⁵³

---

⁵³ Hysi, **Histori e Komuniteteve Fetare Shqiptare**, a.g.e., s. 76-80.

Kasım 1945 – Sünni Müslümanların lideri, yeni Arnavutluk hükümetinin müttetiklerce tanınması üzerine hükümet başkanına kutlama yazıları gönderdi: ”Cumhuriyetin ilanının tarihi kararı bunu demokrasi ve bağımsızlık için gösterilen çabaların ödüllendirilmesi olarak gören Müslümanları çok sevindirmiştir. Müslümanlar ve kendi adıma halkın ve cumhuriyetçi ve halkçı iktidarın refahı için en iyi dileklerimi sunarım”.

Nisan 1948 – Bir Arnavut müftü Suriye’ye sığındı.

Eylül 1949 – Bir röportaj sırasında, Sünni Müslüman cemaatinin lideri, devletten aldıkları yardımın önemini belirtiyor ve bunun kullanılması hakkında bazı bilgiler veriyordu. Eylül 1949 Enver Hoca’nın kuzey Arnavutluk’ta halka hitabı sırasında söyledikleri: “Hükümet her zaman çeşitli kiliseleri ve din adamlarını, inançlarına en iyi şekilde hizmet sunabilmeleri için desteklemeye devam edecektir”. (İlginçtir Enver Hoca’nın sözleri:”...inandığını söyleme özgürlüğü garanti altına almıştır. Cumhuriyet Hükümeti ne şimdiye kadar halkın bir bölümünün dini duygularına karşı çıktı ve ne de bundan sonra karşı çıkacaktır...”. Ancak gerçek hiç de böyle olmamıştır.

Mart 1950 – Hafız Musa Ali (Arnavut Müslüman Cemaati lideri) ve Ahmet Miftar Dede (dünyadaki bütün Bektaşilerin lideri) Tiran’da 5 ve 6 Mart 1950’de yapılan barışın korunması konulu Arnavut Kongresinde birer konferans vermeye çağırıldılar.

Ağustos 1950 – “Ağustos 1950 başlarında yeni başpapazlarıyla birlikte Ortodoks kilisesinin bir heyeti ve Sünni Müslümanların bir heyeti aynı zamanda Sovyetler Birliği’ndeler...”.

Ocak 1951 – İşkodra ve Vlore müftülerinin idamı (birincisi ikinci Dünya Savaşı’nda faşist işgalcilerle işbirliği yapmıştır).

Haziran 1951 – Sünni Müslüman cemaatin ve Bektaşi cemaatinin liderleri Birleşmiş Milletler Konseyi’ne, Kore’deki Amerikan bombardımanlarını protesto eden telgraflar gönderdiler.

Temmuz 1952 – 8 ve 9 Temmuz 1952’de Tiran’da (Ali Klemendi Kültür Sarayı’nda) iki yüzden fazla kilise ruhbanı, Müslüman, Ortodoks, Katolik, Bektaşi davetlinin ve Arnavutluk’taki çeşitli dini inanç sahiplerinin katıldığı bir milli konferans yapıldı.

1955 – Hafız Süleyman Myrto Sünni Müslüman cemaatinin başına geçti.

1958 – Dine karşı verilen mücadelede Sovyetlerin baş eserinin Arnavutçaya tercümesi: L. I. Klimovitch, L'İslam, son origine et son contenu social (İslam'ın Kaynağı ve Sosyal Muhtevası).

1961 – Sünni Müslümanlar cemaatinin, topluluğun yeni statüsünün kabul edildiği IV. dönem kongre toplantıları.

1961 – Dine karşı mücadele sertleşiyor. Aynı yıl içinde, 1945'den evvel dini çevrelerle Arnavutluk'un hakim sınıfları arasında bir işbirliğinin bulunduğuna işaret eden bir yayın ortaya çıkıyor.

Temmuz 1964 – Dine karşı mücadelenin sertleşmesinde yeni adım: Enver Hoca'nın XIII. Arnavutluk Emek Partisi Merkez Komite Plenum'unda yaptığı son karar konuşması.

1967 – Enver Hoca'nın (6.2.1967) dini inançlara ve gerici adetlere karşı yaptığı konuşma (din muhalifi kampanyanın başladığını belirten konuşma). Bu (1967 yılının sonu gelmeden) Arnavutluk'taki bütün dini müesseselerin kesin olarak kapatılmasıyla ve ülkedeki bütün dini cemaatlerin dağılmasıyla sonuçlanacaktı.

Nisan 1967 – Enver Hoca'nın “dini dogmalar karşısında bilimsel mücadele”yi şiddetlendirmeye çağıran konuşması.

Eylül 1967 – Enver Hoca'nın “dini peşin hükümlerin ve gerici adetlerin kökünü kazımak için mücadelesinden bahseden yeni konuşması.

1967'den 1990'a kadar ki dönemde Arnavutluk'ta bütün dinler yasaklanmıştır. Diğer dinlerin mensupları gibi Müslümanlar da bu dönem zarfında inançlarını ve ibadetlerini gizlice sürdürmeye devam ettiler. Ancak komünizm yönetimin propagandası ve baskıları yüzünden ifade etmeliyiz ki ülkedeki camii ve kiliseler yıkılmış, dini inançlar çok zayıflamıştı. 1939 yılına kadar Arnavutluk'ta var olan 1667 cami ve mescitten 1991 yılında, komünizm rejiminden kurtulmasıyla ülkede kültür mirası ilan edilen birkaç camii dışında başkası kalmamıştır⁵⁴.

Bütün bunlara rağmen, 90'lı yıllardan hemen sonra, Arnavut Müslümanlarının gayretleriyle İslam dini canlanmaya başladı. Zira 14 Şubat 1991'de Tiran'da ilk Müslüman Kongresi düzenlendi ve Komuniteti Musliman (Cemiyeti İslamiyye)'ın statüsü ve işleyiş

---

⁵⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Vepra Të Arkitekturës Osmane Në Shqipëri**, çev. Mehdi Gurra, AB HORIZONT Yayınları, Tiranë, 2001, s. 16-23; Popovic, a.g.e., s. 234-240; Basha, a.g.e., s. 197-200; Ahmedî, a.g.e., s. 201-205; Pollo, a.g.e., s. 161; İbrahimi, a.g.e., s. 61-67.

organları belirlendi. Medrese öğretmenleri, müftüler, imamlar atandı. Bütün bu organizasyonlar bir maaş almaksızın Arnavut Müslümanlarının gönüllü çalışmalarıyla tamamlandığını söylemeyi unutmamak gerekir.

Dünyada böylesine görünmeyen bir ateist-komünist rejimiyle karşılaşan Arnavutluk Müslümanların imdadına Kosova, Makedonya ve diğer ülkelerde yaşayan Arnavut kardeşleri yetişti (Sırp lar yüzünden oradaki Arnavutlar da zorluk çekiyorlardı ama en azından din serbestliği vardı).

Bu topraklarda uzun bir dönem sönmeye maruz kalan İslam Dinine ve din kardeşlerine yardım etmek için bütün İslam dünyasından büyük yardımlar gelmeye başladı. Arnavut Müslümanları için çok önemli olan bu yardımlar daha çok maddi yöndendi. Şehirlerde ve köylerde camiler, medreseler (imam hatipler), Kuran kursları ve İslami merkezler inşa edildi. Öncelikle çocuklar temel dini bilgileri öğrenmek için Dini Kurslara, ardından, Eğitim Bakanlığı tarafından tanınan İmam Hatip okullara gidiyorlardır. İmam Hatip okulunu bitiren öğrenciler rahatlıkla istedikleri fakülteye devam edebiliyorlardır. Arnavutluk'ta toplam 10 İmam Hatip Okulu açıldı. Bunlardan 7'si devam etmektedir.

1999 yılın sonunda Komuniteti Musliman (Müslüman Komitesi) tarafından yapılan istatistiklere göre şehirlerde ve 432 köyde din görevlisinin sayısı yaklaşık 130 idi. Komuniteti Musliman'da çalışanların sayısı 36'dır. Din işlerinde çalışan teologlar hepsi İlahiyat Fakültesi mezunu, diğer çalışanlar mesleğine göre genç ve Üniversite mezunlardır. Son 10 yılda 224 cami inşa edilmiş. Komünizmde "kültür mirası" sayılan eski camilerle birlikte ülkedeki camii sayısı yaklaşık 370'tir. 1990'lardaki Şehirs el nüfus 1.176.002'dir. Bunlardan 866.134 Müslüman (%73,65). Köylerin nüfusu ise 2.079.894'tir ve bunlardan 1.640.247 Müslüman (78,86). 1990'da nüfusu üç buçuk milyon ve % 70'inden fazla Müslüman nüfusa sahip Arnavutluk'un 370 camisinin Müslümanlarının ibadet ihtiyaçlarını karşıladığını söylemek imkânsız görünmektedir.⁵⁵

---

⁵⁵ Hysa, **Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri**, a.g.e., s. 206-213; Ahmedi, a.g.e., s. 98;102; Ternava, **Haxhi Sherif Ahmeti**, Koha Yayınları, Prishtinë, 2010, s. 47-56; Maksim Gjinaj – Petrit Bezhani, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, C. I., 2. b., Erkam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 118-129.

İKİNCİ BÖLÜM

ARNAVUT ÂLİMLERİ VE AKAİD ESERLERİ

I. HAFİZ İBRAHİM DALLİU

A. DALLİU'NUN YAŞADIĞI DÖNEM VE GENEL ŞARTLAR

Hafiz İbrahim Dalliu'nun bilimsel çalışmalarını daha iyi tanıyıp, açığa çıkarmak için, yaşadığı dönemin sosyal, siyasi ve dini şartlarını çeşitli yönleriyle ele almak ve irdelemek gerektiğini düşünüyoruz. Zira çalışmanın temel dayanaklarının görülmesi için söz konusu şartların bilinmesi ve anlaşılması gerekmektedir.

1. Toplumsal Ve Siyasi Şartlar

XIX. yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın başlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu siyasi, askeri, kültürel, iktisadi ve hatta dini planda olmak üzere her alanda büyük bir kriz geçirmekteydi. Henüz yeni kurulmaya başlayan, küçük devletlerdeki antiemperyalist hareketler, imparatorluk içindeki karşıt hareketlerin giderek güçlenmesi, ağır borçlar ve büyük bütçe açıkları sebebiyle, bir zamanlar dünyanın en büyük gücü olan devlet bir bakıma Avrupalı sömürgeci (kolonyalist) güçlerin sömürüsü haline gelmeye başlamış, aynı zamanda söz konusu ülkelerin bir nevi ortak pazarı durumuna düşmüştü.⁵⁶

Arnavut halkı uzun bir dönem Osmanlı İmparatorluğu ile kader birliği içinde olmuştur. Bu dönemde Arnavut halkı kültürel, siyasi ve dini açıdan çok faaliyet göstermiştir. Arnavut halkı birkaç kez genelde ekonomik nedenlerle, Osmanlı İmparatorluğuna karşı direnmiştir, ancak aynı zamanda anlayış da göstermiştir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu da Balkanlar'da Arnavut halkına büyük bir güven beslemekteydi. Bu dönemde yeni bir mimari belirmiş ve ünlü şahıslar ortaya çıkmışlardır. Şunu da

---

⁵⁶ Ali Basha, *Nëpër Gjurmët E Islamit*, 2. b., KMSH Yayınları, Tiranë, 2005, s. 98; Ramiz Zekaj, *Zhvillimi I Kulturës Islame Te Shqiptarët Gjatë Shekullit XX*, 3. b., AIITC Yayınları, Tiranë, 2002, s. 21.

belirtmek yarar var ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra, İmparatorluğun işgalci bir güç olarak gösterildiği yazılar kaleme alınmıştır. Bu tür yazılar genelde İslam karşıtı güçlerin etkisiyle yazılmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu büyük bir coğrafyaya yayılmış olması nedeniyle, Arnavut halkının taleplerine de her zaman karşılık verememekteydi. Ancak sadece alınan karar ve fermanlarıyla bu bölgede varlığını hissettirmektedir.⁵⁷

Hafız İbrahim Dalliu ilim adamı, mütercim ve yayıncı olarak, kaleme aldığı eserleriyle zamanında Arnavutluk ve civarının en tanınmış âlim din adamları arasında yer aldı. Büyük âlim Hafız Ali Korça, Hasan Qosja, İsmail Ndroqi, Recep Voka, Hacı İsmet Dibra gibi, bu yörenin tanınmış ilim adamlarından biriydi. Arnavutluk ve Balkanların son derece kritik dönemlerden geçtiği bir zamanda dünyaya gelen İbrahim Dalliu'nun bütün ömrü, Arnavut halkı için çok önemli bazı mücadelelerle geçecekti. Bu süreçte o Arnavut devletinin kurulmasını izleyen tarihin ve önemli olayların tanığı oldu. Nitekim Birinci Dünya Savaşında Arnavut bölgeleri parçalandı. Bunun akabinde Arnavutluk Prens Vid'in Arnavutluk'u olmuştur. Pres Vid ise açık bir şekilde büyük güçlerin emriyle gönderilmişti.⁵⁸

Bu savaş (1912–1913) çok tehlikeli bir savaştı. Çünkü çeşitli topluluklar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı hıyanet yarışına girmişlerdi. Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ'dan oluşan Ortodoks güçler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gerilemeyi ve zayıflamayı kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa geçtiler. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve parçalanması nedeniyle, Ortodoks güçlerin işgalci planlarının da gerçekleşmesi için şartlar oluşturulmuş ve bunu sonucu olarak Balkanlar'daki Hıristiyan Devletlerin Arnavutluk ile Makedonya'ya karşı tavırları da görülmeye başlanmıştı. Bu nedenle çeşitli savaşlarda Hıristiyanlar genelde İslam Dini'ne mensup olan halk üzerinde katliamlar yaptı. Bu dönemde Londra'da 1912 yılında yapılan Elçiler Konferansı'nda alınan bir kararla Arnavutluk'un Kuzey'de Karadağ ile Güney'de Yunanistan'la sınır olması kararlaştırıldı. Aynı konferansta Sırbistan'a Güney'de Adriyatik Denizi'ne çıması imkânı da verildi. Bu münasebetle Avusturya-Macar Krallığı ile Rusya tarafından hazırlanmış

---

⁵⁷ Ali Basha, **Rrugëtimi I Fesë Islame Në Shqipëri (1912–1967)**, KMSH Yayınları, Tiranë, 2011, s.13-15; Smajl Bala, **Institucionet Islame Dhe Hoxhallarët E Shkodrës**, CP Yayınları, Shkodër, 2005, s. 24.

⁵⁸ 28 Kasım 1912 yılında Arnavutluk'un bağımsızlığı ilan edilmiş ve İsmail Bey Kemal'in yönetimi altında ilk Arnavutluk Hükümeti kurulmuştur. Böylece Arnavut halkının tarihinde yeni bir çağ başlamıştır. Arnavut Hükümeti Vlorë şehrinde çok ağır uluslar arası şartlar altında faaliyetlerine başladı. Çünkü 1912 yılı başlangıcında bütün Kosova, Kuzey, Doğu ve Orta Arnavutluk Şkumbini nehrine kadar Sırp ve Karadağ askerleri tarafından işgal edilmişti. Güneyde Yunan askerleri Yanya'yı kuşatmış, Çameria'yı işgal etmiş ve Güney Arnavutluk'un diğer bölgelerini de işgal etmeye çalışıyorlardı.

haritalar da sergileniyordu. Bu haritalara göre Arnavutluk'un birçok bölgeleri Arnavutluk sınırı dışında kalmaktaydı⁵⁹.

Birinci Dünya Savaşı Arnavut Halkı için dengesiz istikrarsız bir dönemi oluşturmaktadır. Çünkü Arnavutluk o zamana kadar yanında bulduğu bazı kuvvetlerin (ülkelerin) desteklerinden mahrum kalmıştı. İkinci Dünya Savaşına gelince, bu savaş Arnavutluk için, İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesiyle başlamıştır. Maalesef Arnavutluk bütün bu gelişmeler ve olaylar yüzünden yorgundu. Yani savaşın ortaya çıkmasından önce cerayan eden bazı olaylardan yıpranmıştı. Ayrıca komşu güçler Arnavutluk'un haklarını yok sayan bir tavır sergiliyorlardı. Kral Ahmed Zogu'nun İkinci Dünya Savaşı esnasındaki tutumu, Arnavut halkı için önemlidir. Çünkü o dönemde Arnavutluk rejimi, izlediği politikalar ve diplomasisinde gösterdiği kararsızlık yüzünden içerde de kendine çok sayıda düşman da oluşturdu.⁶⁰

Kral Ahmed Zogu'nun on dört yıllık dönem hakkında (1925–1939) Arnavut halkı tarihine ait hemen her eserde yeterli bilgiler vardır. 6 Ocak 1925 yılında Ahmed Zogu ilk hükümeti kurdu. Ahmed Zogu Arnavutluk'u 1 Eylül 1928 yılında Cumhuriyet'ten Krallığa dönüştürdü. Arnavutluk'ta Monarşi'nin kurulmasını en çok arzu eden Ülkerlerden biri İtalya idi. Çünkü bu sayede İtalya bu ülkedeki ekonomik, siyasi ve askeri pozisyonlarını koruduğu gibi aynı zamanda Kral Zogu'nun konumunu da güvence altına alınmaktaydı. Bu hükümeti, Mustafa Kemal Atatürk Hükümeti dışında birçok Avrupa ülkesi tanıdı. Yasalar açısından Arnavut Devletinin örgütlenmesi, aynı zamanda ülkenin Batı yasamacılığı benzeri bir yasamacılık elde etmesi fırsatı da oluşturmuştu. Böylelikle 1 Ocak 1928 yılında İtalya'dan aktarılmış olan Ceza kanunu yürürlüğe girdi. 1 Nisan 1929 yılında ise Arnavut Sivil Kanunu yürürlüğe girdi. Bu yasa o zamana kadar yürürlükte olan Osmanlı yasası yerine getirilmişti. Bu aşamada, evlilik, boşama ve benzeri konularda değişimler yapıldığını vurgulamak gerekir. İsviçre yasasına göre Poligami (birkaç eşli evlilik) de yasaklanmıştır. Boşanma eşitlemiştir. Aynı zamanda farklı din mensuplarının nikâh kıymasına izin verildi. Bu ve benzeri değişimler devam etti.

Arnavutlukta komünist hareketler ilk tohumlarını Kral Zogu döneminde atmıştı. Fakat bunların ilk belirtileri ve etkisi daha sonraları ortaya çıkmaya başlamıştı. Öte yandan

---

⁵⁹ Muhamed Pirraku, **Feja, Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët**, Graçinca Yayınevi, Prishtinë, 1995, s. 32-34.

⁶⁰ Nexhat İbrahimi, **Islami Dhe Muslimanët Në Tokat Shqipëtare Dhe Në Ballkanin Mesjetar/Shekujt IX-XIV**, Logos-A Yayınları, Prishtinë, 2003, s. 45; Pirraku, a.g.e., s. 67.

Hükümdarlık Dönemi ise farklı dinlerden gelen Arnavut halkı için birçok zorlukları da içinde barındırıyordu. Ancak bütün bu hususlar ve gelişmeler Halk Kurtuluş Savaşı'nda iyici ortaya çıkmaya başladı. Ülkede çeşitli dini grupların bulunması bazı asayişsizliklere gerekçe gibi gösterilerek, Arnavutlarda en kutsal bir şey olan Tanrı'ya inanmaya saldırı başlamıştı. Savaşın bitiminden hemen sonra komünist rejim dönemi başlamıştır. Bu komünist hükümdarlık ne yazık ki çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Arnavutluk'ta halk tarafından adeta bir mit olarak görülmeye başlamıştır.⁶¹

Hafız İbrahim Dalliu aralarında Din Âlimleri'nin de bulunduğu kitlevi göçler dahil, çeşitli hayati ve tarihi zorlukları yaşayarak, birçok badirelerle karşı karşıya gelmiş birisidir. O Arnavutluk'u daha güçlü ve daha gelişmiş bir kültür içinde görme arzusu içindeydi. Bu yüzden de o, yaptığı ilmi ve entelektüel çalışmalarıyla bu amacın gerçekleştirilmesi için kendince katkılarda bulundu. Etrafında olup bitenler karşısında pasif bir seyirci olarak kalmadı. Her dönemde her türlü adaletsizliğe ve yolsuzluklara karşı sesini yükseltip isyan ederdi. Nitekim bu gerçeği onun vermiş olduğu mücadeleler, hayat seyri ve çalışmalarında görmek mümkündür.

2. Dini Ve Kültürel Şartlar

Arnavutlar, Balkanlar'ın üç farklı dine mensup olan tek halkıdır. Ancak sayı olarak, İslam dini mensupları Arnavutlar arasında en büyük dini gruptur. Ardından da Ortodokslar ve Katolikler gelmektedir. İslamiyet'in Arnavutluk'a ulaşması ve yayılması farklı aşamalar ve çeşitli telakkiler içeriyorsa da, çalışmamızın söz konusu olduğu dönem ve ondan önceki V-VI yüzyıllık süreçte bu yöre Müslümanlar'ının büyük kısmının Ehli Sünnet ve Hanefi Mezhebi'nden olmaları sebebiyle Arnavutlar Osmanlı Devleti için önemli bir dayanak durumundaydılar. Bu yüzyılın başlarında Arnavutluk'taki Müslüman Birliğinin, İmparatorluk merkezinden yardım görmemesi sebebiyle, büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bunu, birçok din adamlarının Arnavutluk'taki medreselerden söz ederken bu medreselere gelen öğrencilerin büyük bir kısmının yalınayak geldiklerini ve hatta eğitim görebilmeleri için gerekli asgari şartlardan bile mahrum bulduklarını anlatmalarından da görmek mümkündür. Diğer yandan bu ülkedeki medreseler Osmanlı İmparatorluğu'nun bu alandaki

---

⁶¹ Nexhat İbrahimi, **İslami ne Ballkan Para Shek. XV.**, 3. b., Logos-A Yayınları, Prizren, 2000, s. 36; Hafız Ali Kraja, **A Duhet Feja A E Pengon Bashkimin Kombëtar**, KMSH Yayınları, Tiranë. 2010, s. 65.

standartlarına uygun değildi. Bu durumda Arnavutluk'un önde gelenleri, bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini iyice anlamış bulunuyorlardı.⁶²

Bağımsızlık için yapılan uzun savaşlardan sonra 1912 yılında belli bir hedefe varılmış, ancak bu defa da Arnavutluk toprakları komşuları tarafından gasp edilmiş istilaya uğranmıştır. Bu konudaki badirelerin ve sıkıntıların da bertaraf edilmesinden sonra nihayet ülke beklediği huzura ve siyasi düzene kavuşuyor. Yeniden milli egemenliğe kavuşulması sonucunda, anlıyoruz ki Müslümanlar da kendi saflarını güçlendirmek ve örgütlenmek için gereken ortamı bulabilmişlerdir. Bunun sonucu olarak 1921 yılında kurulan bir “ Arnavut Müslüman Birliği “ ki, 1924 yılında, Türkiye Hükümeti'nin Hilafeti kaldırmasından çok önce, İstanbullu Şeyhul İslam'dan sonra koparak bağımsızlık ilan etmişti.⁶³

Arnavutluk Müslüman Birliği 1923 yılında resmen Halifelik'ten kopmuştur. Arnavutluk Müslüman Birliğinin 1923'te yaptığı birinci kurultayında bu birliğin ilk başkanı da seçilmiştir. Ancak bu karar bütün Arnavutlar tarafından tanınmamıştır. Kurultay tören düzenleyerek halifelikten kopma kararını ilan eder. Böylece Akdeniz bölgesinde hiçbir İslam Birliğinde görülmemiş bir inisiyatif gücüne de erişilmiştir. Ancak bundan bir yıl sonra Halifeliğin ilgası, Müslümanları bir endişeye sevk eder ve Onun tekrar kurulmasını arzu ederler.

Bu yıllarda Arnavutlar arasında çok sayıda reformlar gerçekleşmişti. Çokeşlilik teorik de olsa iptal ediliyor, Kur'an'ın kısmen de olsa tercümeleleri yayınlanıyordu. Ancak yapılan Kur'an tercümeleleri tartışma konusu haline gelmişlerdir. Bu olaylar Arnavut kültüründe çok önemli olaylar olarak nitelendirilmektedir. Arnavutluk Parlamentosundaki Müslüman milletvekilleri, Arnavut kadınlarının da Avrupa kadınlarının sahip olduğu özgürlüklere kavuşabilmeleri amacıyla tesa önerileri sunmaktaydılar. Fakat Arnavutluk'ta mahalli hukuk yasaları halen yürürlükteydi. Osmanlılar döneminden kalan kanunlar uygulanmaya devam ediyordu. Bunların yanı sıra, tanınmış Ortodoks kiliselerinin kanunları da uygulanmaktaydı.

1923 yılında ilk kez Müslüman Birliğinin gazetesi yayınlanmıştır. Çeşitli dini ve kültürel sorunları konu edinen bu gazetenin adı “ Zani i Nalte “ idi. Bu gazete Arnavut Devleti'nin Devleti'nin kurulmasını da gündeme getirmekteydi. 1924 yılında bu gazetenin

---

⁶² Yzedin Hima, **Vexhi Buharaja Pa Mite E Mjeggull**, AIITC Yayınları, Tiranë, 2008, s. 76.

⁶³ Qazim Xhelili, **Vehbi Dibra Personalitet Dhe Veprimtar I Shquar I Lëvizjes Kombëtare**, Albin Yayınları, Tiranë, 1998, s. 86; Faik Kasollja, **Bibliografitë E Revistave “Zani I Naltë”, “Kultura Islame” Dhe “Njeriu”**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 98-100.

sayfalarında, kadınların “ perçe “ taşımalarını destekleyenler ile buna karşı çıkanlar arasında bir tartışma açılıyor. Gazetenin yayın kurulu (yazarları) kadınların “ perçe “ taşımalarından yana tavır sergilerken, İşkodra Müftüsü ise, bu görüşleri ve bu tür gazeteleri eleştirmektedir. 1937 yılında “ perçe “ resmen yasaklanmıştır. Ancak bu yasa getirilmezden çok önce şehir ve kasabalarda perçenin kullanılışı ortadan kalkmıştı.

“ Zani i Nalte “ gazetesi sayfalarında İslam dininin hakikatlerine işaret ederek, İslam’ın bütün dünyada yayıldığını vurgulamaktadır. Gazetede, Batı’da İslamiyet’in yayılması konusunda gösterilen kararlılık belirtilmektedir. Çünkü Avrupa kendi Tanrısını yitirmiş durumdaydı. “ Batının dini düşüncesi sarsılmış ve bu yüzden de İslamiyet temkinli bir şekilde de olsa halkın dikkatini çekmiştir. Hatta Bernard Shaw gibi isimler, en geç 100 yıl sonra İslamiyet’in, Batının ve özellikle İngiltere’nin dini olacağını bile vurgulamaktan kaçınmıyordu. Fakat aynı zamanda devlet makamları dini cemiyetlerin işleyişlerine müdahale ederek, çeşitli reformlar yapmaya başladılar. Bundan sonra Batı modellerine dayalı bir laiklik yasası getirilir. Bu yasa Arnavutluk hukuk yasaları ile Mısır’ın vakıfları yasasından alınan bazı kanun ve kurallardan oluşmaktadır. Çeşitli Ortodoks kiliselerinin dini statüsüne dayanan yasalar yerine laik yasalar yürürlüğe konuyordu. Buna göre toplumsal ve aile hayatına dair İslami yasalar da değişmekteydi. İslam yargıçları olan “kadılar “ işlerinden atılıyordu. Daha önce görülen yetki paylaşımı yerine, yeni bir yasa ve hukuk devleti anlayışı öngörülmüştü. Batı esaslarına dayalı hukuki reformlar nihayet 1928 yılında getirilen yeni bir anayasayla sonuçlandırılmaktadır. 1924 yılında Kral Ahmet Zogu, Arnavutluk’ta bulunan dini birliklerin çalışmasını yasaklayan bir deklarasyon yayınlar. Mevcut dini birliklere çok kısa bir zaman içinde, faaliyetlerini ve statülerini gösteren bir kısım evraklar getirmeleri emredildi. Akabinde Yönetimin aldığı karara göre dini birlikler devlet tarafından tanınmaktaydılar. Ancak böylece devlet bu dini birliklerin siyasetle uğraşıp uğraşmadıklarını denetleme imkanı buldu. Ayrıca Devlet dini birliklerin en yüksek organlarında bulunan görevlileri de tayin etmek ve azletmek yetkisine sahipti. Bu karara göre Arnavutluk’taki dini birliklerin belli bir yetki ve yetkileri yoktu. Dıştan maddi yardım alamayacağı gibi, özellikle ruhani ve kültürel mahiyette olmayan kuruluşlarla da ilişki kurmaları yasaklanıyordu. Yapılan bu reformlar, Müslüman Birliğinin lehine değildi. Arnavutluk Müslüman Birliğinin bu konudaki tutumunu daha iyi anlayabilmek için aşağıda, Arnavutluk Anayasasının dinlerle ilgili bölümünden bazı alıntılar sunuyoruz. “ Arnavutluk’un resmi dini yoktur, bütün dinler eşit addedilir ve bunlara özgürlük tanınmaktadır. Dini mensubiyet hiçbir hak kısıtlamasına sebep olmaz, din ve inanışlar asla

siyasi amaçla kullanılmazlar “. Başka bir deyişle Arnavutluk Devleti’nin, din siyaseti “ Devlet’in laikliği ve dini özgürlük “ şeklindeydi. Ancak dinlerin devlet hükmü altında görülmesi ve seküler anlayışa dayanarak yapılan çeşitli değişiklikler vb... yeni bazı prensipler bütünüyle İslamiyet’in geleneksel ruhu ile çatışmaktaydılar⁶⁴.

Yapılan çeşitli reformlar ve siyasi iktidarın olumsuz etkileri sonucu 1929 yılında Arnavutluk Müslümanlarının kurultayı düzenlendi. Bu kurultayda Kral Zogu’nun Kararnamesinden hareketle yeni bir öneri taslağı düzenlenmiştir. Belirtilmelidir ki bu taslak oldukça radikal bazı çözümler getirmekteydi. Ne var ki, bu kurultayda kararlaştırılan tedbir ve kararların uygulanması bir bakıma imkânsızdı. Çünkü hala ortada, Kur’an’ın resmi bir tercümesi bile yoktu, bu yüzden de dini ritüellerde Arnavut dilinin kullanılması hususunda açık bir engel söz konusuydu. Ülkedeki camilerin sayısı da kurultay kararlarından etkilenmekteydi. Yani başka bir deyişle, camilerin sayısının, istatistiklere göre bu ülkedeki Müslümanların sayısından fazla olmaması ve yeni camilerin yapılmaması öngörülmekteydi.⁶⁵

Hafız İbrahim Dalli Müslüman Birliğinin yaşadığı bu zorlu dönemi kendisi de bizzat yaşamaktaydı. Fakat her şeye rağmen o tercümelemlerle uğraşmakta, yazılarını yazmakta ve kültürel faaliyetlerini de sürdürmekteydi. Bu dönemde Arnavutluk’ta İslam tarihinde ortaya çıkmış birçok mezhep de göze çarpmaktadır. Ayrıca Müslüman Birliğinin etkinlikleri yanı sıra, diğer dini birliklerin de çeşitli faaliyetleri kendini göstermektedir. Mesela Kuzey’de Katolik kilisesi, Güney’de de Ortodoks ülkelerden destek alıyor, misyonerler aracılığı ile de etkinliklerini geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu iki dini birlik Arnavut milli sorunu gibi bir yaklaşımla kendi faaliyetlerini hep –sözde- Arnavutluk için yahut Arnavutluk’a katkıda bulunmak hususlarına dayandırdıklarını iddia etmekteydiler. Ancak onlar Arnavutluk Müslüman Birliğinin bu konudaki katkılarını yok saymaktaydılar. Fakat biz bunun ne kendi dinleri ne de tarihi deliller açısından böyle olmadığını ifade ediyoruz.

İtalyan Faşistlerinin Arnavutluk’a girmeleriyle, çeşitli dini cemiyetlere (Müslüman Dini Birliği hariç) maddi destek sunmaya başladıkları göze çarpmaktadır, yapılan bu desteği esas amacı dini cemiyetler arasında bir denge sağlamak hatta iki dini blok kurmaktı.

⁶⁴ Faik Kasollja, **Në Pragun E Misticizmit**, Lilo Yayınları, Tiranë, 2002, s. 97.

⁶⁵ Maksim Gjinaç – Petrit Bezhani, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, C. II., 2. b., Erkam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 108; Maksim Gjinaç – Petrit Bezhani, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, C. I., 2. b., Erkam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 45; Faik Luli - Islam Dizdari, **Hafiz Ali Ulqinaku Jeta Dhe Vepra**, Focus Yayınları, Prishtinë, 2005, s. 67.

Birinci blok (Müslüman dini bloğu, ikincisi de Hıristiyan bloğu) idi. Müslüman Dini Birliği sayı bakımından daha büyük olmasına rağmen, İtalyan Faşistler her iki dini bloğun hedeflerinin eşit olması gayreti içindeydiler. Ancak kimi resmi makamların getirdikleri karar ve yasalar çok kez, beyan etikleriyle bağdaşmamaktaydı.

Ne var ki, bu hedef kolay kolay gerçekleştirilmeyecekti. Çünkü Arnavutluk'taki Arnavut Müslümanlara kıyasen, Kosova ve Makedonya'daki Müslümanlar bu gibi hususlarda daha kararlıydılar ve Arnavutluk'taki İtalyan işgalcilerin bu gibi manevralarını tanımayacaklardı. Kaldı ki bu yüzden İtalya'nın İslam Âlemiyle olan ilişkileri zarar görebilecekti. Çünkü İtalya o dönemde İslam ülkelerine karşı, onların desteğini kazanabilmek için “ince bir politika yürütmekteydi.

İtalyanlar'ın ardından Arnavutluk'a ikinci bir Faşist güç olan Almanya'nın da girmesiyle, Arnavutluk'taki dini birliklerin durumunda bir değişiklik olmamıştır. Bunlar eskisi gibi kalmış, bu yüzden de Alman komutanlığı ile dini birliklerin önderleri arasında herhangi bir anlaşmazlık vuku bulmamıştır. Bu, tutum dini önderlerin, her şeyden önce, Almanlarla gereksiz yere zıtlaşmak istemeyişlerinden ileri gelmekteydi. Çünkü onlar Almanlar'ın Arnavutluk'taki mevcudiyetlerinin geçici olduğunu biliyorlardı. Öte yandan kendilerine büyük zararlar getirebileceklerine inandıklarından, Partizanlara karşı da yakınlık göstermemekteydiler. Arnavutluk'un yaşlı dini önderleri ülkelerinin işgalini daha önceleri de görmüşlerdir. Bunlar, bir bakıma işgal altında yaşayarak da ayakta kalmayı öğrenmişlerdir. Mevcut siyasi kargaşalar ve iktidardaki güç dengelerinin değişmesi durumlarında, özellikle de Batı konseptine göre dini garantilerinin çok daha az verildiği şartlarda bile Müslümanlar varlıklarını sürdürüp güçlerini koruyabilmekteydiler.⁶⁶

Bazı dönemlerde ve ortamlarda İslamiyet'in hayatta kalıp kalmaması sorunu ortaya çıkmıştı. Bu dönemlerden biri de Arnavutluk'taki Komünist dönemidir. Komünist dönemin İslam dinine bu ülkede indirdiği darbe, unutulmayacak bir yara açmıştır. Başlangıçta din konusunda belirli bir siyasi tavır takınmamış olmasına rağmen, Komünist idare ideolojisi gereği dinlerle birlikte yaşamayı göze alacak gibi değildi. Fakat yine de temkinliydi zira din sorunu, oldukça hassas bir sorun olması yanında, özel bir yaklaşım ve zamanlama gerektirmekteydi. Arnavutluk'taki dini şartlar gelecek açısından oldukça ağır bir görünüm arz etmekteydi. Zira Osmanlı İmparatorluğunun sona ermesi ve çekilmesi, özellikle

---

⁶⁶ Faik Luli – İslam Dizdari, **Mevludet Në Gjuhën Shqipe**, CP Yayınları, Shkodër, 2002, s. 34-36; Faik Luli – İslam Dizdari – Nexhmi Bushati, **Në Kujtim Të Brezave**, Rozafat Yayınları, Shkodër, 1997, s. 55-58.

Müslümanların maruz kaldıkları büyük bir göç başlamıştır. Diğer yandan İslam dini edebiyatının Arnavut dili üzerine yeni ürünler sunmaması, dini teşkilatların başındaki önderlerin aralarında beliren görüş ayrılıkları, herkesin kendine göre hareket etmesi ve kendi düşüncelerini dayatması, klasik ve modern (çağdaş) teologlar arasında adeta bir savaş yarattı. Öyle ki yeni bir düşünce ortaya koyanlar hemen her zaman, adeta dinsiz olarak görülüyordu. Bu duruma düşenlerden biri de Hafız İbrahim Dalliu idi. O da buna benzer bir şekilde suçlandı.

Arnavutluk'ta İtalyanlar ve Almanlar'ın iktidarı döneminde dini çalışmalarda da bir boşluk oluştu. Bu boşluk biraz iktidarın taleplerinden (baskılarından) biraz da dini örgütlerin kendi zayıflıklarından ileri gelmekteydi. Dini alandaki bu olumsuz gidişat aslında komünistlerin bu doğrultudaki çalışmalarını ve faaliyetlerini oldukça kolaylaştırdı ve dini kültürü bir bakıma imha ederek bu yöndeki her hareketi olabildiğince sıkı bir biçimde yasakladı.⁶⁷

B. DALLIU'NUN HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı

Hafız İbrahim Dalliu 1878 yılında Tiran'da dünyaya gelmiştir. Dinî kültürü yüksek olan bir ailede doğmuştur. Doğduğu zaman, Arnavutluk'ta eğitim hareketlerinin giderek daha yoğunlaştığı ve arttığı bir döneme isabet etmektedir.

Hafız İbrahim Dalliu Arnavutluk'ta dini kültür alanında isim yapmış sayılı kişiler arasında yer almaktaydı. Arnavut milleti için çok önemli olan Milli yeniden doğuş döneminin ünlü isimlerinden biriydi. Dalliu'nun hayatı uzlet veya sükûnet içinde geçmemiştir. Aksine o çok hareketli bir hayat sürmüştür. Konuyla ilgili edebiyat araştırmalarından ve Hafız İbrahim Dalliu'nun otobiyografisinden öğrendiklerimize göre, onun eğitimi birkaç aşamada gerçekleşmiştir; ilk ve ortaokulu doğduğu şehirde bitirmiştir. Eğitimini sürdürmek için İstanbul'a gönderilmiş, ancak ekonomik şartlar yüzünden İstanbul'daki eğitimini bırakmak zorunda kalmıştır.

Hayatı ve çalışmalarından da görüleceği gibi, Dalliu dini meselelerin yanında, Arnavut dili, eğitim ve öğretim konuları, yayıncılık gibi etkinliklerde de bulunmuştur.

---

⁶⁷ Faik Luli – İslam Dizdari, *Një Jetë Në Shërbim Të Fesë H. Sabri Koçi*, Marin Barleti Yayınları, Tiranë, 1996, s. 112-113; Peter Bartl, *Myслиmanët Shqipëtarë Në Lëvizjen Për Pavarësi Kombëtare 1878–1912*, Çev. Nestor Nepravishta, Dituria Yayınları, Tiranë, 2006, s. 48.

Çünkü bir öğretmen olarak o, 1908 yılında Tiran'daki ilk Arnavut okulunda çalışmaya başladı. Bu şehirde ilk Arnavut kadın öğretmenler de Dalliu zamanında çalışmaya başlamıştır.⁶⁸

1909 yılının sonlarına doğru Elbasan'daki öğretmen okulunun öğretmenlerinden biri oldu. Hafız İbrahim Dalliu'nun bu okulla ilgisi Elbasan'da yapılmış olan meşhur kurultaydan çok daha önce başlamıştı. Hatırlanacağı gibi Elbasan'daki Kurultayda bu şehirde öğretmen okulunun açılması kararı alınmıştı. Dalliu, bu kurultaya birkaç arkadaşı ile birlikte Tiran delegesi olarak katıldı. İbrahim Dalliu'nun eğitim çalışmaları, ilim sevgisi ile anadili üzerine okulların çoğalması ve cehalete karşı mücadele etme iştiağından kaynaklanıyordu. O, bu konudaki şevkini eğitim alanındaki çalışmalarıyla somutlaştırdığı gibi bütün eserlerinde ve yazılarında da eğitimle ilgili hassasiyetinin yansımaları görülebilir. Kaldı ki camilerde ve eğitim amacıyla tertiplenmiş ortamlarda yapılan derslerde onun bu görüşleri kendini hissettiriyordu.

Hafız İbrahim Dalliu'nun kültürel faaliyetleri çok geniş bir alana yayılır. O anadilinde gerçekleşecek ilk eğitim faaliyetlerinden, yüksek tahsilli nesillerin yetiştirilmesine kadar eğitim alanına büyük ağırlık vermektedir. Dalliu, öğrencilerine anadillerinin yanı sıra, şark dillerini de öğretmekteydi. Tiran haricinde diğer bazı yerlerde de sosyo-pedagoji ve dini fikir (düşünce) alanında büyük bir hevesle çalıştı. Yayıncılık alanında ise birçok eserleri ve yazıları vardır. Ayrıca Kur'an tercümesi ve meali ile de bu alanda çok sistemli çalışmaları olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde önemle belirtmek gerekir ki, O, vatanın kurtulması ve korunması alanında da büyük katkılarda bulundu. Hafız İbrahim Dalliu, gençlerle ve çocuklarla yaptığı çalışmalarıyla da halk arasında büyük bir ün ve otorite kazandı. O bir öğretmen olarak okulunun yönetim organlarında görev alırken, aynı zamanda gençlerle konuşma görüşme ve iştiağı da göstermekteydi. Halkın anadilinden eğitim verme açısından bir yenilik getirmesiyle olduğu kadar, orada ders veren ünlü hocaları ile de önemli bir kültür merkezi olan bu okulun müdürü Luigj Gurakuçi idi. Hafız İbrahim Dalliu, aktif sosyal, bilimsel faaliyetleri yanında, aynı zamanda İslam'a uygun bir hayat yaşamakta olan mütebedeyyin bir insandı. Vatan için önemli olayların gerçekleştiği veya tartışıldığı her ortamda o da vardı. Osmanlı İmparatorluğun Parlamentosunda milletvekili olan Hasan Priştina ve kültür hayatının diğer ünlü simalarıyla işbirliği yapıyordu. Bunlardan bazıları İsmail Ndroçi, Hasan Vogli, Muslim Llagami, Musa

---

⁶⁸ Xhemal Balla, **Hafız İbrahim Dalliu Jeta Dhe Vepra**, A.C.F.O.S. Yayınları, Tiranë, 2008, s. 20-25; Xhelili, a.g.e., s. 111; Maksimaj, a.g.e., s. 165.

Maçi ile İbrahim Hasnay'dı. Hafız İbrahim Dalliu aynı şekilde Arnavut dili söz konusu olduğunda da uluslararası planda bazı isimlerle işbirliği yapıyordu. Bunlardan biri Norbert Yoki idi. Hafız İbrahim Dalliu 1908 yılında Manastırda düzenlenen bir Kurultaya katıldı. Bunun dışında Elbasan'da 1909 yılında düzenlenen Kurultaya da katılmıştı. Ayrıca Bağımsızlık ilan edilen Kurultay ile Luşnye kurultaylarında o hep vardı.

5 Eylül 1910 yılında Hafız İbrahim Dalliu Jöntürkleri eleştiren ve açık bir mektup halinde yayımlanan bir yazısı yüzünden büyük işkencelere tabii tutulmuştur. Bu münasebetle onun söylediği bir söz deyim haline gelmiştir: “ Cehalet toplarla ortadan kaldırılamaz. Toplar sadece insanları yok eder “. Kral Ahmet Zogu döneminde birkaç kez daha tutuklanmış, ayrıca Faşistler döneminde de tutuklanmıştır. O, hiçbir zaman halk düşmanlarını korumamış, her zaman ahlaki ilkeleri üstün tutmuş, aynı zamanda ateşli bir vatansever ve Kur'an ile İslam dininin vefalı hocası olarak kalmıştır.

Teoloji bilimi ile meşgul ve İslam dinini iyi bilen biri olarak, Dalliu on beş kadar değerli dini esere imzasını atmıştır. Bunlardan bazıları Arapça'dan ve Türkçe'den tercüme, büyük bir kısmı ise orijinal telif çalışmalarıdır.

Başta: *Ajka e kuptimevet te Kur'ani Qerimit* (Kur'an-ı Kerim'in Mealinin Özü), olmak üzere 15 kadar eseri olan bu teolog aynı zamanda dili sert bir edebiyatçı olarak da tanınmaktaydı. O edebi ve mizahi eserler de yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:” Grenxat e kuqe “ (Kızıl Arılar), “ Dokrrat e hinit “ (Kül Budalıkları) ve “ Nje anderr e ime “ (Benim bir rüyam) bu eseri yayımlanmamış, fakat el yazma olarak mevcuttur.

Ünlü Arnavut teologu İmam Vehbi İsmaili'ye göre (ABD'ye iltica etmiş) Hafız İbrahim Dalliu dini içerikli on bin kadar sayfa yazmıştır. O, Müslüman Arnavutlar tarafında en çok tercümesi ve telif eseri olan bir müellif olarak tanımlanmaktadır. Buna benzer bir iddiayı Dalliu'nun arkadaşı İbrahim Hasnadar da ileri sürmektedir.⁶⁹

Dalliu yazılı eserleri açısından olduğu kadar, verdiği çok sayıda dersleri ve diğer sosyal etkinlikleri sebebiyle de şöhretli bir bilim adamı ve meşhur teologlardan biri olarak bilinmektedir.

---

⁶⁹ Xhemal Balla, **Kur'ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit” H. I. Dalliu, C. II.**, West Print Yayınları, Tiranë, 2008, s. 47; Xhemal Balla, **Haxhi H. Mahmut Dashi Jeta Dhe Vepra 1873–1961**, West Print Yayınları, Tiranë, 2010, s. 81-83; Xhemal Balla, **Kur'ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit” H. I. Dalliu, C. I.**, West Print Yayınları, Tiranë, 2008, s. 203; Ismail Bardhi, **Hafiz İbrahim Dalliu Dhe Ekzgezja E Tij Kur'anore**, Logos-A Yayınları, Shkup, 1998, s. 73.

2. Eserleri

Hafiz İbrahim Dalliu, tanınmış Arnavut teologları içerisinde en önde gelen isimler arasında yer alır. Hayatı boyunca çok verimli dini ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Onun yaşadığı dönemi hatırlayarak Balkanlar ve diğer yerlerdeki etkinlikleri gözden geçirecek olursak, İslam Tarihi ve İslam Fikriyatı (düşüncesi) alanında çok tanınmış isimlere rastlamak mümkündür.

Bunlar İslam dünyasında ıslahatçılar olarak bilinmektedirler. İslam dünyasında o dönemde İslam tarihinin önemli isimleri olan Cernaluddin Afgani, Reşid Rida, Muhamed Abduh, Ahmed Han, Muhammed Vehbi, Mehmet Akif Ersoy gibi isimlerin etkin faaliyetleri görülmektedir. Bunların çoğu Kur'an meali veya Tefsiri ile uğraşmışlardır.

Bizim bulunduğumuz bölgelerde yer alan isimlere gelince, özellikle Bosna-Hersek'te ve Arnavutların yaşadıkları bölgelerde şu isimleri vurgulamak gerekir (Şukriya Alagiç, Muhammed Tufo, Cernaluddin Çauşeviç, Mehmet Hanciç, Hafiz Ali Korça, Vehbi Dibra, Hoca Voka, İbrahim Dalliu v.b. Hafiz İbrahim Dalliu'nun eserlerine gelince, belirtmek gerekir ki, bunların bir kısmı yayımlanmış, büyük bir kısmı da yayımlanmamış el yazmalar olarak kalmış, yazdıklarının pek çoğu da imha edilmiştir. Orijinal eserleri dışında Hafiz İbrahim Dalliu'nun çalışmalarının büyük bir kısmını tercümeleme oluşturmaktadır. Tercümeleme genellikle Osmanlıca ve Arapça'dan Arnavutça'ya çevirmiştir.⁷⁰

Yayımlanmış eserleri söz konusu olduğunda, eserlerinin tercüme ya da orijinal olup olmaması konusunda bir tereddüt oluşturulmuştur. Ancak burada ilmi bir çelişme söz konusudur. Zira bu tereddüdü dile getirenler, onun tercüme ve orijinal eserleri hakkında gerekli malumattan yoksundur ve eleştirilerinde ilmi mesnede dayanmamaktadırlar.

Hafiz İbrahim Dalliu'nun eserleri konu ve içerik bakımından tasnife tabii tutulduğunda, onun kaleme aldığı bu ürünler; Dini eserler olarak adlandırabileceğimiz akide, ibadet, tefsir, hadis konusundaki çalışmalardan, mizahi-edebi eserlere kadar uzanmaktadır.

a. Akaid İle İlgili Eserleri

(1). Besimet e Muslimanevet (Müslümanların İnançları)

---

⁷⁰ Naim Zoto, *Firdeusi Shqip Dhe Vexhi Buharaja*, Ideart Yayınları, Tiranë, 2010, s. 122; Shyqyri Hysi, *Misoni Bektashian Teqja E Zallit*, albPAPER Yayınları, Tiranë, 2004, s. 64; Bardhi, a.g.e., s. 134; Sami Frasheri, *Përpykja E Heronjve Në Përhapjen E Islamit*, Logos-A Yayınları, Prishtinë, 2003, s. 22.

Besimet e Muslimanevet, Arnavut Müslümanların önemli bazı meselelerini ele almakla birlikte, muhtevası bakımından da önemli hususları vurgulayan orijinal bir eserdir.

Hafız İbrahim Dalliu bu eserinde, İslam âleminde İlmihal olarak isimlendirilen kitaplardaki konuları ele almaktadır. Ancak, bunu farklı bir şekilde, dizeler kullanarak yapmaktadır. Eser 24 x 17 cm adabındadır ve 16 sayfadan oluşmaktadır. Bu bilgiler Tiran'daki " Tirane " basımevinde yayınlanan VI. baskısına aittir.

Eserin önsözü de diziler halindedir. Müellif burada Allaha (c.c) şükranlarını bildirip, Allah'ın vasıflarını anmaktadır. Peygamberimiz Hz. Muhammed'e (a.s) karşı özel saygı ifade etmektedir. Aynı şekilde Hulefa-i Raşidin'e, İmam Azam (Ebu Hanife) ile Ebu Mensur-el Maturidi'ye de özel saygı göstermektedir. Önemle belirtmek gerekir ki, müellif eserinde daha ince bir analiz gerektiren bazı şeyler hakkında çeşitli açıklamalar getirmektedir.

Daha sonra eserde ilmihalin önemini belirten ifadeler gelmektedir. Bu ifadelerde ülkedeki kültürel ve dini şartlar ile müellifin yaşadığı dönemin etkilerinin hissedildiği göze çarpıyor.

Çalışmada İslam dininde, temizliğe verilen önem çok ayan bir şekilde vurgulanmış bulunmaktadır. Bu yüzden de kimin Müslüman olduğu, kimi gayrimüslim olduğu açıkça görülebilir. Dipnotlardan birinde ise müellif, kelime-i şehadetin orijinal telaffuz şeklini vermektedir. Kelime-i şehadetin tercümesi de sunulmuştur. İmanın temel direklerinden söz ederken, altı direği dizelerle açıklaması yanı sıra, Amentü'nün orijinal metnini vermektedir. Diğer sayfalarda imanın direklerinden her biri dizelerle açıklanmıştır. Dizelerin dipnotlarına İman direklerinin sonuncusu " Besimi ne Kader te Zotit " (kadere inanmak) yer almaktadır. Müellif eserin devamında " Disa çeshtje te ndryshme " (birkaç önemli sorun) isimli bir bölüm eklemekte ve 20 noktada çok önemli konuları ele almaktadır. Eser *Nji lutje te Shpirtit te Shejtnueshem te Pejgamberit tone (Alejhisselam)* (Yüce Peygamberimiz Aleyhisselam'ın ruhuna adanmış bir dua) bölümüyle nihayet bulmaktadır. Bu bölümde 22 dizede dörder kafiyeli kıta ile Muhammed (a.s.s.) karşı inancı ve aşkını ifade etmektedir.⁷¹

(2). Nje Broshure Mbi Deget E Imanit (İman Esasları Üzerine)

⁷¹ Hafız İbrahim Dalliu, **Besimet E Myslimanvet**, Vlora Yayınevi, Tiranë, 1921, s. 1-23; Bardhi, a.g.e., s. 110.

16 x 12 ebatlı ve 1939 yılında Tiran'daki "Tirana" basımevinde basılan bu küçük kitap 20 sayfadan ibarettir. Kitabın kapağında "Jepet falas" (bedava dağıtılır) ifadesi yer almaktadır. Müellifin arkadaşı olan İbrahim Hansa'ya göre bu eser, Hafız İbrahim Dalliu'nun orijinal eserlerinden biridir.

Nje broshur mbi deget e imanit isimli eser, başlı başına iman konularıyla uğraşmaktadır. Eser hadis külliyatında meşhur olan bir hadisle başlamaktadır. Bu hadis şöyledir: Ebu Hüreyre (r.a.)'dan aktarılmaktadır ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle demiştir: "İman yetmiş kusur şubeden ibarettir, tıpkı bir güzel ağaç gibi, bu dallardan en değerlisi La İlahe il-lallah, en küçüğü ise yoldan bir engeli kaldırmaktır. Haya (utangaçlık) da iman dallarından biridir. (aktarılan hadisle ilgili bkz. Eş-Şeyh Mensur Ali Nasif *et-Taxhul-Xhamiul Esul fi Hadithi Resul*. El-Mektebet-ul İslamiye 1961 s.27).

Hadis Latin harfleriyle yazılmış ve Arnavutça'ya tercüme edilmiştir. Devamla iman üç bölüme bölünerek ele alınmaktadır. Buna göre bizzat eser de üç bölüm halindedir. Her bölüm çeşitli kısımlara ayrılmış, bunlardan her birinde imanla ilgili çok açık ve etkili açıklamalar verilmiştir.

Eserdeki esas noktalar, İslam literatüründe tanınmış konular olarak kabul edilmektedirler. Bu konulara, Müslümanların her günkü tatbikatında da rastlanmaktadır. Müellife göre imanın kökü şunlardır: İnanılacak olanları yürekten kabul etmek ve sözlü olarak ikrar etmek gerekir. Her Müslüman (kadın veya erkek) mükemmel inanca nail olabilmek için, inanmak, tasdik etmek ve çalışmak mecburiyetindedir. Buna dayanarak müellif, bu küçük kitabında böyle bir bölüm açmıştır.

Bu küçük kitapta da dipnotlar yer almaktadır ki bunlardan da görüleceği gibi, eserin tercüme değil orijinal olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Mesela o dönemde inanç konusu Panteist ifade ve söylemelerle ifade edilmektedir. Böylesi Panteist ifadelere daha çok şairlerde rastlamaktayız. Dalliu bunları şiddetle reddederek şöyle diyor: "Allah uzaydır her ne görürsen O'dur diyenlerin Sözü Müslüman inanisına ait değildir". Gerçekten bu dipnotların özel bir önemi olmakla beraber daha derin bir etüt de gerektirmektedir.⁷²

---

⁷² Hafız İbrahim Dalliu, **Nji Broshurë Mbi Degat E Imanit**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1936, s.1-20; Balla, **Hafiz İbrahim Dalliu Jeta Dhe Vepra**, a.g.e., s. 127; Bardhi, a.g.e., s. 67.

(3). Ç'eshte İslamizma? (İslam Nedir?)

Önemle vurgulamak gerekir ki, bu çalışmanın Hafız İbrahim Dalliu'nun orijinal eseri olduğuna dair hiçbir kuşku yoktur. Bu eserin orijinalinin ilk kopyasını görme imkânı olmadı. Eser, Arnavut-Amerikan İslam Merkezi tarafından 1992 yılında Besimi İslam (İslam İnancı kitabının) bir bölümü olarak ikinci defa yayımlanmıştır. Eser 53 sayfadan ibaret ve orijinalin kopyasıdır. Bunun, eserde kullanılan dilin Hafız İbrahim Dalliu'nun kullanmış olduğu dilden farklı olmamasından da görmek mümkündür. İlki "Müslüman ve İslam"dan başlayan ve "Hakiki Müslüman" başlığı ile sona eren eser, 19 başlıktan ibarettir.

Eserin ehli-sünnet konularında başlayarak soru-cevap halinde dini sorunlara değinmesi doğaldır. Eserde Arnavut dili ve alfabesi üzerine yazılmış (tercüme edilmiş) ayetler ile hadisler vardır. Bazı yerlerde ise dinler arası kıyaslamalar da yapılmaktadır. Bu eserinde de müellif dipnotlar kullanmıştır. Ancak bu eserindeki dipnotlar, diğer eserlerindekiyle kıyasen daha kısadır.⁷³

b. Diğer Dini Eserleri

(1). Tefsiri "Ajka e kuptimevet te Kur'anı Qerimit"

(Kur'an-ı Kerim Mealinin Özü)

Bu tefsir Hafız İbrahim Dalliu'nun en önemli eseri olarak nitelendirilmektedir. Arnavut halkının çoğunluğu Müslüman'dır ve dinlerine karşı da oldukça hassastırlar. Arnavutlar'ın kendi anadillerinde yazmadıkları dönemde olduğu gibi, kendi anadillerinde yazmaya başlamalarından sonra da dine bağlı oldukları bilinmektedir. Hatta anadillerinde okuyup yazmaya başladıktan sonra dini konulardaki çalışmalar çok daha büyük bir hız kazanmıştır.

Mevcut ortamında Hafız İbrahim Dalliu verimli ve yoğun çalışmasıyla, Kur'an'ın Arnavutça'ya çevrilmesi ve bu konudaki tefsiri ile iyice tanınmıştır. Onun bu Kur'an tercümesi Arnavutlar'ın yaşadıkları bölgelerde, onların dilinde yapılan ilk Kur'an tercümesidir.

Ajka e kuptimevet te Kur'anı Qerimit adlı bu eserde imzası diğer bazı kitaplarında da olduğu gibi yer almamaktadır. Fakat eldeki kaynaklara, eserin tarzına ve müellifin adının

---

⁷³ Hafız İbrahim Dalliu, *Ç'asht Islamizma?*, Tirana Yayınları, Tiranë, 1935, s. 1-37; Balla, a.g.e., s. 87-90

yazılı olduğu eserleriyle bu tefsir arasındaki benzerliklere istinaden bu çalışmanın İbrahim Dalliu'nun telif eserlerinde biri olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Onun yaptığı tercüme, Arnavutça'da bir Müslüman tarafından yapılan ilk tercüme olup, daha önce yapılan bir çeviri dikkate alındığında ise ikinci tercümedir. Bu çalışma sistematik tefsir ve meal açısından bir bütün olmamasına rağmen, yine de bu alanda ilktir.

“ *Ajka e kuptimevet te Kur'ani Qerimit* “ adlı çalışmasının kapağında “ *u lexue, u shqyrtue e u pelqye prej Keshillit te Nalte te Sheriatit* “ kitapta “ Yüksek İslam Şurası tarafından okunmuş ve izin verilmiştir “ şeklinde bir ifade görüyoruz. Bu ifade, Arnavutluk Müslüman Birliği içinde, dini konularla ilgili en yüksek merkezin, eserin sorumluluğunu üstelendiği ve eserin önemini vurguladığını göstermektedir. Bu tefsir 1929 yılında 23 x 15 cm, ebadında olmak üzere “ *Ora e Shkodres* “ basımevi tarafından yayınlanmıştır.

Bu eser önce fasiküller halinde basılmış, daha sonra ise derlenerek hacimli bir kitap haline dönüştürülmüştür. Üzerinde de *Tefsiri i Kurani Kerimit*, yazısı duruyor. Kapakta yazarın ismi yer almamaktadır. Kapak sadece bir Kur'an ornamentiyle süslenmiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda 1572 sayfalık basılı malzemeye rastlandı. Bu malzeme söz konusu tefsire aittir ve kitap halinde basılmıştır. Kitap ilk sayfadan, yani Fatıha suresinden başlayarak 699 sayfaya yani Ali İmran suresine kadar devam etmektedir. Bir yere toplanılan ikinci bölümü, Nisa suresinin birinci ayetiyle başlıyor. Demek oluyor ki ikinci bölüm 701 sayfadan başlıyor. Üçüncü bölüm ise 1317 sayfada A'raf suresinin tefsiriyle başlamaktadır. Bu bölümün 1572 sayfasında Tövbe suresinin ayetleriyle karşılaşıyoruz. Bu sayfada her ne kadar tefsir bitmiş olsa da söz konusu ayetlerle çalışma noktalanmaktadır.

Çalışmada her sure Bismil-lahir-Rahmanir-Rahim'in, orijinal olarak yazılışıyla başlıyor. Mütercim bazen bir ayet almış, bazen de birkaç ayet alarak onları Arnavutça'ya tercüme etmiştir. Fakat eserde sabit ve sistematik bir yöntem kullanmamıştır. Bazı yerlerde ayetler Arapça (orijinal) şeklinin yanında, Arnavut alfabesine uygun şekilde sunulmaktadır. Daha sonra ayetin tercümesi ve açıklamalar yer alıyor (Spjegime). Müffesir bazı yerlerde de kendisi açıklamalar (Shkoqitje) yapma ihtiyacını duymaktadır. Ayet tercümeleriyle de metnin özünü vermektedir (Thelbi i Kuptimit). Ancak eserde Spjegime sözüne çokça rastlanmaktadır. Eserde yeri geldikçe her surenin nerede indirildiği ve bazı surelerin sebebi nüzülünü de açıklamaktadır. Müellif çalışmasının daha etkili olabilmesi

için açıklamalar da sunmaktadır (Deklarate). Bu açıklamalarda çalışma metodolojisi ve yapmakta olduğu yöntem değişikliğinden söz ediyor. Ayrıca Dalliu eserde Kur'an tefsirinde kullanılmış olan kaynakları zikreder ve bazı yerlerde de müfessirlerin isimlerini belirtir. Hatta yer yer faydalandığı müfessirlerin kullandığı bazı başlıkları da alıntı halinde olduğu gibi sunar. Bu tefsirde meşhur müfessirlerden şunların adı geçmektedir: Fahrüddin er-Razi, Ebu Suud Efendi, Zemahşeri, Mücahid, Nimetullah Efendi, Taberi, Nisaburi v.b. Tefsirler'den ise şunlar yer almaktadır: *Tefsiri Hazini*, *Tefsiri Medarik*, *Qadi Beydavi*, *Fethullbeyan v.b.* Bu eserde Konyalı Muhammed Vehbi Efendi'nin *Hulasetul Beyan fi Tefsiril Kur'an* adlı eseri de birçok kez zikredilmektedir.⁷⁴

(2). Mesime Teorike te Moralit Islam

(İslam Ahlakından Teorik ve Pratik Dersler)

Göz önünde bulundurulmalıdır ki, dini eserler şark dillerinde yazılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise Arnavut dili kullanılmıştır. Bu yüzden de tercümelemler ile orijinal eserler, Osmanlı İmparatorluğundan sonra Arnavut Müslümanlar için olağanüstü bir önem taşımaktadırlar. Bu eser, konu itibariyle de çok önemlidir. Eser, özellikle birinci bölümünde açıkça görülen bir dini felsefe kültürü içermektedir.

Hafız İbrahim Dalliu, *Mesime teorike te Moralit İslam*, adlı eseri, tercüme etmiştir. Ömer Nasuhi'nin 19 x 14 cm ebatlı ve 162 sayfadan oluşan bu eseri Tiran'daki "Tirana" basımevinde basılmıştır. Eser önsöz ve iki bölümden oluşmaktadır. Önsözünde Ahlak bilgisini ve tanımlamasını yapmaktadır. Bölümlerde: Ahlakın faydası ve hedefi, Ahlakın özü, Ahlakın önemi, Ahlakın düzelmesi mümkün müdür değil mi gibi sorulara yanıt getirmektedir. İlk bölümde şu konular yer almaktadır: Ahlak bilinci, bilinç doğal ve geneldir; Ahlakın değeri; İslamiyet'te bir tek ahlak yasasının mevcut olduğu; Ödevin esası ve kaynağı; Hakkın kaynakları; (Hayrın özü) iyilik ve iyiliğin çeşitleri; Ahlak değerleri; Mutluluğunun özü. İkinci bölümde ise şu konular yer alıyor: İlahi görevler; Vefa ve vefanın önemi; Yaratan'ın tek oluşu, Tanrıdan bir dua; Din kardeşliğinin hakiki mutluluk olduğu; Diyanet; Şahsi ödevler; Nefsi ve ruhani görevler; Aile görevleri; Toplumsal görevler; Müslümanların karşılıklı hak ve görevleri. Yazar, Arnavut Müslüman halkına daha yakın

---

⁷⁴ Balla, *Kur'ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës "Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit"* H. I. Dalliu, a.g.e., s. 15-45; Bardhi, a.g.e., s. 120-140; Hafız İbrahim Dalliu, *Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit*, LILO Yayınları, Tiranë, 2005, s. 10-30.

olan bir terminoloji kullanmaktadır. Ancak metinde Arnavutça olmayan dini terimler de kullanmaktadır. Aynı şekilde daha yeni ve Arnavutça olmayan sözler de kullanmaktadır.

Bu eserde de ayetler orijinal metinleri ve Arnavutça tercümesi ile birlikte verilmiştir. 114-115 sayfalarda Diyanet başlığı altında bir şiir yer almaktadır. Bu manzume Osmanlıca ve Latin harfleriyle yazılmış, Arnavutça tercümesi de sunulmuştur. Arnavutça'ya tercüme edilmiş şekilde Farsça birkaç beyit de yer almaktadır.

Yazar bu eserinde de, çok sayıda dipnot kullanmıştır. Bunlar sayesinde konulara açıklık kazandırmakta, ancak çok felsefi bir terminoloji kullanmaktadır. Eserin sonunda manzum bir dua bulunmaktadır. Bu dua ile notta manzumenin 1919 yılında derlendiği ve aynı müellif tarafından birkaç kez yayımlandığı belirtilmektedir.⁷⁵

(3). Dhantie Ramazani (Ramazan Armağanı)

Hafiz İbrahim Dalliu'nun orijinal eserlerinden biri de bu eserdir. Bu eserde İslam Dininin temel ilkelerinden biri olan Oruç konu edilmektedir. Eserin kapağında ünlü bir Arnavut İslam aydını olan Hafiz Ali Korça'nın tanınmış mevlidinden bir dize aktarılmıştır. Bu dize şöyle geçmektedir: “ Duhet mbajtur besa, duhet mbajtur besa, lipset agjerimi bashke me te pese “ (Yemine sadık kalmak gerekir, yemine sadık kalmak gerekir, beşiyle birlikte oruçta istenmektedir). Devamla: “ Epet falas si te tjerat nga autori “ (Diğer eserlerde olduğu gibi bunun da müellif tarafından ücretsiz verildiği yazıyor). İşte bu yazı da bazılarının göre Hafiz İbrahim Dalliu'nun eserinin orijinal olduğunu göstermektedir. Eser 1935 yılında Tiran'daki “ Tirana “ basımevinde basılmış. Eser 16 x 12 cm ebatlı 62 sayfadan ibarettir. Bu eser adı geçen bu müellifin bugün Arnavutluk'un başkenti Tiran'daki kütüphanede bulunan nadir eserlerinden biridir.

Eser *Nja dy Fjale* (bir iki söz) başlıklı önsözle başlamaktadır. Bu önsözünde müellif eserini 1923 basılmış olduğunu ancak daha sonra bazı bölümler eklemiş olduğunu belirtmektedir. Önsöz haricinde eser dört bölümden oluşuyor. Buna metinle ilgili yazılmış olan dipnotlarını da eklemek gerekir. Müellif oruç konusunu kuramsal olarak açıkladıktan sonra, 27 madde halinde orucu bozan davranışlara yer vermektedir. Dalliu bu eserinde de diğer eserlerinde görülen metodu kullanmakta, Kur'an ayetlerini aktarırken, bunları

---

⁷⁵ Balla, **Hafiz İbrahim Dalliu Jeta Dhe Vepra**, a.g.e., s. 132-140; Dalliu, **Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit**, a.g.e, s. 80; Frasher, a.g.e., s. 46-52.

Arnavutçaya yazılış şekliyle sunmakta, aynı zamanda bunların tercümelerini de yapmaktadır. Aynı şekilde hadisleri de tercüme etmektedir.⁷⁶

(4). Hadithi Erbain (Kırk Hadis)

Hadithi Erbain eseri İmam Muhyiddin Nevevi'nin derlemesinin tercümesidir. Bu eser 1940 yılında Tiran'da "Tirana" basımevinde basılmıştır. Eser 47 sayfadan ibarettir. Eserin önsözü Türkçe olarak Ahmet Nesim tarafından yazılmış (ki H.I.Dalliu'nun bu eseri Türkçeden tercüme etmiş olduğunu göstermektedir), İmam Nevevi'nin orijinal önsözünün de tercümesini yapmıştır. İlginç olan şu dur, ki bu eserin hemen her sayfasının sonunda dipnotlar verilerek, bazı meselelerin ve kavramların açıklaması yapılmıştır. Eserin sonunda müellifin eserin bittiğine dair ifadelerine yer verilmiştir.⁷⁷

(5). Texhvidi i Kur'anit (Kur'an Tecvidi)

Bu eserin kapağında şunlar yer alır: (Texhvidi i Perkthye prej H. İbrahim Dalliu, ki bu da Hafız İbrahim Dalliu Tarafından tercüme edilmiş Tecvid anlamına gelmektedir. Eser 1337–1921 yılları arasında Tiran'daki Sancakçian matbaasında basılmıştır. Ancak hangi dilden tercüme edilmiş olduğundan bahsedilmemektedir. Eser 20 x 14 ebadında 16 sayfadan ibarettir. Kitapta konulara göre ayırım yapılmış Arap harfleri ile basılmış metinler bir de seslerin ve harflerin oluştuğu yere ait bir resim yer almaktadır.

Eserde önce Tecvidin önemi hakkında kısa bir açıklama yapılmıştır. Mesela: "me kendue bukur Kur'anin tui nxjerr shkronjat e atij neper vendet te veta dhe tui dhane çdo shkronje tingullin e vetishem e ate ki i vjen pastaj" (Kur'an güzel okunmalı, harflerin tam çıkararak ve mahreçlerine dikkat ederek kıraat olunmalıdır).

Daha sonra Arap alfabesinin Latin Alfabesi ile temsil edilmesi geliyor. Bu arada ünlüler ile ünsüzler arasında ayırım yapılmaktadır. Ardından ağız ve boğazda sesin oluştuğu yerin resmi veriliyor. Devamla harflerin özelliği konusundan bahsedilmektedir.

Daha sonra şu konular yer almaktadır: "Shkronjat zgjatese (Hurufi med), shkak zgjatje (sebebi med), zgjatje natyrisht (meddi tabii), zgjates i bashkuar (meddi mutasil), zgjates i ndare (meddi munfasil), zgjates i domosdoshem (meddi لازم), zgjates i ardhme

---

⁷⁶ Hafız İbrahim Dalliu, **Dhunti Ramazani**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1923, s. 1-15; Balla, **Kur'ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës "Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit"** H. I. Dalliu, C. II., a.g.e., s. 207; Shyqyri Hysi, **Rauf Fico Shtetar Dhe Diplomat I Shquar**, Mësonjëtorja Yayınları, Gjirokastër, 2007, s. 49.

⁷⁷ Hafız İbrahim Dalliu, **Hadithi Erbein**, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1934, s. 1-45.

(meddi ariz); ihfa, ,izhar, iklab, idgam mealgunne, idgam bila gunne, idgami mithlejn, idgami mutexhanisejn, idgami mutekaribejn, idgami şemsiye, idhhari kameriye, kalkale, Fjala e Madhe (lafzatullah) Dhamir (zamirler), Hukmurra ve sekte.⁷⁸

Anlaşılan o ki bu eser, bütün Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bilinmekte olan bir Tecvid tercümesidir. Bu tercüme özellikle Balkanlarda Karabaş Tecvidi olarak bilinmektedir. Bu tecvid özel mekteplerde ve camilerde kullanılmaktadır.

(6). Libri i se falmes (Namaz Kitabı)

Dalliu'nun *Libri i se falmes* adlı eseri ibadetin pratik açısıyla uğraşan bir eserdir. Bu çalışma Hafız İbrahim Dalliu'nun orijinal bir eserdir ve 1937 yılında Tiran'ın "Tirana" basımevinde yayınlanmıştır. Eserin kapağında "Jepet falas" yazısı durmaktadır. Müellif bu eserini, Kraliçe Anne'ye adamıştır. O, Ahmet Zogu'nun kardeşinin annesine karşı sonsuz bir saygı göstermekteymiş ve bu yüzden de bu eserini ölümünden sonra ona adamıştır. Eser 20 x 14 cm ebatlı ve 100 sayfadan oluşmaktadır. Ek olarak da yukarda sözü edilen esere *Nje lutje Shpirtit te Pejgamberit tone (aleyhisselam)*, dört sayfalık poem (manzum-şiir) de eklenmiştir.

Bu eser namazın nasıl kıldığına dair küçük bir kitapçıktan oluşmaktadır. Müellif "Birkaç söz" başlıklı önsözünde şunları söylüyor: "İlmihaller ile bu türden bugüne kadar Arnavutça yayımlanan kitaplarda namazda okunan sureler ile diğer duaların manalarının açıklamak istedim. Bu şekilde namazla ilgili temizlenmek, abdest alma ve benzeri hususlarda, namazın sağlıklı ilgisini aydınlatmaya çalıştım..."

Müellif bu eserinde ilmihallerde uygulanan bir yöntem kullanmaktadır. Ancak çalışmasında Kur'an'dan bazı ayetleri de tercüme etme çabası da göstermektedir. Bu tercümele aynı zamanda Arnavut dili üzerine yapılan Kur'an'ın kısmı tercümele arasında yer almaktadır. Hafız İbrahim Dalliu bu eserinde bazı yerlerde ibadetin evrensel terminolojisini kullanmaktadır. Mesela namaz, secde, gusül ve benzeri terimlere açıklık

---

⁷⁸ Hafız İbrahim Dalliu, *Texhvidi I Kur'anit*, Sanxhakçian Yayınları, Tiranë, 1921, s. 1-32; Shyqyri Hysi, *Muslimanizmi Në Shqipëri Në Periudhën 1945-1950*, Mësonjëtorja Yayınları, Tiranë, 2006, s. 171; Vehbi Sulejman Gavoçi, *Mëshira E Dhurume Tanesise Ose Jeta E Profetit Muhammed (a.s.s.)*, Migjeni Yayınları, Shkodër, 1993, s. 23.

getirmektedir. Ancak her şeye rağmen, müellif eserinde özgün dini terminolojiyi kullanmaktadır.⁷⁹

(7). Udha Muhammedane (Muhammed'in (s.a.s.) Yolu)

İlk olarak bu eser 1036 yılında Tiran'da "Tirana" basımevinde yayınlanmıştır. Bu eserin kapağında *Udha Muhamedane (Tarikatı Muhammediye)*" Redaktue prej Imam Muhammed Bergjiviut; Perkthye prej Hafiz İbrahim Dalliu" (Muhammed (s.a.s.)yolu-Tarikatı Muhammediye, yayın sorumlusu: İmam Muhammed Bergivi; tercüme eden Hafiz İbrahim Dalliu) yazıyor. Eser 23 x 15 cm ebatlıdır ve 470 sayfadan oluşmaktadır. Eserin başında Hafiz İbrahim Dalliu'nun önsözü verilmektedir. Bu eserin başka dillerde de mevcut olması sebebiyle, üzerinde fazla durmanın gereksiz olacağı görüşündeyiz.⁸⁰

(8). E Lemja e Te Madhit Profet Dhe Jeta e Tij (Büyük Peygamberin (s.a.s.)

Doğuşu ve O'nun Hayatı)

Bu eserin kapağında, "Rreshtue prej H.İ. Dalliu" (H.İ. Dalliu tarafından derlenmiştir) yazıyor. Bununla, büyük bir ihtimalle bu eserin orijinal olduğu ifade edilmeye çalışılıyor. Dalliu'nun tercüme etmiş olduğu eserlerinde aynı yerde "Perkthye prej H.I. Dalliu" dururken (H.I.Dalliu tarafından tercüme edilmiş) ibaresi yer alır. Burada bunun bulunmaması, büyük bir ihtimalle eserin orijinal olduğuna işaret etmektedir. Bunu tasdikleyen diğer bir olgu da eserin tümünün kafiyeli ve manzum şekilde yazılmış olmasıdır. Bu eser, Tiran'daki "İşkodra" basımevinde 1934 yılında basılmış ve 23 x 15 cm ebatlı olup 238 sayfadan ibarettir.

Bismillah ile salâvattan sonra, müellif Mevlit'e mahsus olan geleneksel bir giriş yapmaktadır. Her bir bölüme birer ayetle başlamakta ve bunu o bölümün esası olarak kullanmaktadır. Ayet orijinal olarak sunulmakta, tercümesi dipnotta verilmektedir. Ayetlerin tercümeleri, müellifin *Ajka e Kuptimevet te Kur'ani Qerimit* adlı tefsirine dayanarak verilmektedir. Eser 31 bölümden ibarettir. Bu eserinde de müellif dipnotlarında bazen daha kısa bazen daha uzun şekilde tüm sorunlara açıklık kazandırmaktadır.

Bu eser ihtiva ettiği bilgiler kadar, akıcılığı ve insan ruhunu adeta okşayan, okuru bir daha okumaya cezbeden yapısı bakımından da Arnavut Müslüman kültürü için olağanüstü

⁷⁹ Hafiz İbrahim Dalliu, *Libri I Së Falmes*, Tiranë Yayınları, Tiranë, 1937, s. 2-17; Hysi, *Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri*, a.g.e., s. 134; Hysi, *Rauf Fico Shtetar Dhe Diplomat I Shquar*, a.g.e., s. 76.

⁸⁰ Hafiz İbrahim Dalliu, *Udha Muhammedane*, Tiranë Yayınları, Tiranë, 1936, 2-9.

bir önem taşımaktadır. Burada müellif büyük bir mütevazilik örneği göstermektedir. Bu husus, şu notlarında açıkça görülmektedir “ Tıpkı karıncanın Büyük Süleyman’a bir çekirgenin kanadını verip onun da bunu kabul ettiği gibi, ben de bu eseri Resulullah’a adamaktayım.⁸¹

Dini terbiye görmüş bir aydın olarak, Hafız İbrahim Dalliu bu eseriyle de Resulullah’a karşı saygısını göstererek yukarıda adı geçen manzumelerle çalışmasını tamamlamaktadır.

c. Edebi Eserleri

(1). Dokrrat e Hinit (Kül Budalalıkları)

Hafız İbrahim Dalliu, dini eserleri yanı sıra, mizah ve taşlama (hiciv, hicviye) yazıları da yazmaktaydı. Bu eserlerinden biri de “dikenler” adını taşır. Bu eserinde çeşitli hükümdarları ve o hükümdarı hiçbir ahlaki - etik sınırlama yapmadan izleyenleri anlatmaktadır. Bunun gibi diğer bir eseri de “*Dokrrat e Hinit*” dir. Bu eseri 1922 yılında Tiran’daki “Tirana” basımevinde basılmıştır ve 28 sayfadan ibarettir. Cep kitabı olarak basılmıştır. Bu gibi eserler Arnavut devletinde ki durumu ve olayları canlı bir şekilde ele almıştır. Bu arada siyasi, kültürel, ekonomik ve hatta dini açıdan birçok sorunlar ele alınarak yergi şeklinde işlenmiştir. Bu tür yazıları ile O, birkaç kez hükümdarlara ve onların oyuncakları haline gelenlere keskin (sert) bir dille çatmıştır. Bu tür yazılarda, bu teologun aslında yüksek bir zekâya sahip olduğu da görülebilir. *Grenzat e kuqe te Tiranes, Dokrrat e hinit* gibi eserler bir de *Nji anderr e ime* (Benim bir rüyam) poeması aslında bu türdeki eserlerinin devamıdır. Arnavut edebiyat eleştirmenleri tarafından İbrahim Dalliu’nun eserleri hakkında çeşitli eleştiriler yazılmıştır. O yüzden de bu konuda fazla açıklamaya ihtiyaç duyulmamaktadır. .

Onun yayınlanmamış olan *Nji anderr e ime* eseri daha sonra Triska (bonlar) veya i Xhafer Ypit (Cağfer Üpi’nin kabinesi) adını almıştır. 1922 yılında yazdığı sanılan bu eser daktilo ile yazılmış ve 14 sayfadan ibarettir. Bu çalışma ile ilgili Dalliu’nun arkadaşı olan İbrahim Hasnay’ın bir analizi var ki, ben de bunu kullandım ve bu vesileyle kendisine teşekkür ederim.

---

⁸¹ Hafız İbrahim Dalliu, *E Lemja Dhe Jeta E Të Madhit Muhammed Alejhisselam*, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1934, s. 11-45; Balla, *Kur’ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit” H. I. Dalliu, C. I., a.g.e., s. 139*; Balla, *Kur’ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit” H. I. Dalliu, C. II., a.g.e., s. 67-73*.

(2). Patriotizma Ne Tirane (Tirana Vatanperverliği)

Patriotizma ne Tirane, Dalliu'nun bu eseri onun komünist döneminde bile bir müellif olarak anılmasını sağlanmış, önemli bir çalışma olarak nitelendirilmektedir. Siyasi içeriği yüzünden değerli bir eser olarak, vatana karşı sevgiyi ve Tiran'daki vatanseverleri anlatmaktadır. Eserde müellifin 1909 -1915 yılları arasında yaşadığı bazı olaylar ele alınmakta, o yıllarda Tiran'da gerçekleşmiş birçok önemli olaylara ışık tutulmaktadır. Bu arada müellif laik yahut dinine bağlı bir dizi vatanseverden bahsetmektedir. Devamla zamanın sorunları ile ideolojik ve siyasi mücadeleler konu ediliyor. Özellikle de Tiran'daki yorulmak bilmeyen öğretmenlerin anadili üzerine (Arnavutça olmak üzere) öğrenimin yayılması için gösterdikleri çabalar ve bu yüzden bunlar ile hükümdarlar arasındaki çatışmalara yer verilmektedir. O dönemde isim yapmış bazı kişilerin tutuklanmasından da bahsediliyor. Hafız İbrahim Dalliu bu eserin Arnavut devleti için bazı kritik anları ve bu anlarda İsmail Kemal'inin oynamış olduğu rolü de vurgulamaktadır.

Hafız İbrahim Dalliu'nun çok sayılı eserleri arasında bu eserini özel bir yeri vardır. O, Arnavut teologları ile edebiyat öncüleri arasında az sözle çok şeyi anlatan bir aydım olarak bilinir. Aynı zamanda son dönem ileri gelen teologların temsilcilerinden biri olarak nitelendirilebilir.

Bu eseri ilk kez 1930 yılında yayınlanmıştır. Ancak elimizde 1995 yılında yayınlanan baskısı vardır. Bu baskı Tiran'daki "Imazh" yayıncılık şirketi tarafından basılmıştır. 110 sayfa ve 20 x 13,5 cm boyutundadır.⁸²

ç. Dalliu'nun Bazı Kelamî Konulara Dair Yorumları

Rivayete nazaran Dirayet yönü çok daha ağırlık olan İbrahim Dalliu, eserlerinde, İslam'daki tartışmalı meselelere de ayrı bir özen göstermekte, buna paralel olarak o, bu tür konuların başında gelen, Kelamî sorunları da yeri geldikçe irdelemektedir. Dalliu, özellikle Kelamî meselelerde yorum yaparken sıkça, Ehli Sünnet, Havaric, Mu'tezile gibi akımları da anmaktadır. O, imanla ilgili şunları söylüyor: "Bir şeyi kalpten tasdiklemek, sözle söylemek ve bir şeyin varlığına inanmaktır". Hafız İbrahim Dalliu îmanı, yukarıda zikredilen akımlara mensup kimselerin sözleriyle açıklamaya çalışmaktadır. Bu söz, İslam Şariatında aşağıda verildiği gibi şerh edilmiştir:

---

⁸² Bardhi, a.g.e., s. 175-186; Hysi, *Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri*, a.g.e., s. 213; Hysi, *Muslimanizmi Në Shqipëri Në Periudhën 1945-1950*, a.g.e., s. 165-170; Frasheri, *Përpjekja E Heronjve Në Përhapjen E Islamit*, a.g.e., s. 47; Dalliu, *Besimet E Myslimanvet*, a.g.e., s. 23.

“Ebu Hasan el-Eşari'nin mezhebine göre imanın bir direği vardır: O da Hz. Muhammed'in (s.a.s) getirdiği dine ait hususların hepsinin asla şüphe gösterilmeden kalpten tasdiklenmesidir. Bu dine ait esaslardan başlıcaları; Allah'ın varlığı, Allah'ın birliği, Muhammed a.s'ın elçisi olduğu, Kıyamet'e inanmak v.b. dir.⁸³

Devamla Dalliu, Mu'tezile ile Havaric'e dayanarak imanla ilgili şunları ileri sürüyor:

“Yukarda sözü edilen gerçekler kalpten tasdiklenmelidir”. Bunu söylerken o, tabii ki Allah'a Peygamberler'e ve Kıyamet gününe inanmayı kastetmektedir. “ Yine tabii olarak bunlar sözlü olarak söylenmeli ve iyi işler yapılmalıdır (sevaplar yapılmalıdır). Ancak Peygamber'in izinden gitmeyenler veya bu inancı bozanlar “münafiktir” dini inanca karşı gelen (dini inkâr eden) ise “kâfir”dir. İyi işler yapmayan ise fasıktır (suçludur). Hariciler ise iyi işler (ameli salih) yapmayan ve sevap işlemeyenleri kâfir olarak nitelendirmektedir. Mu'tezililer ise bunların “imandan çıktıkları ancak küfre girmediklerini” belirtiyorlar.

Âlim İbrahim Dalliu, kendi ifadesine göre “din düşüncesi” ile meşgul olan ilim adamlarının ortak görüşlerini takdim etmeğe çalışmaktadır. Başka bir deyişle o, kalple inanmak konusunda hemfikir olanların (ortak görüş içinde olanlar) düşüncelerini aktarmaya çalışıyor. Ancak o, bu ilim adamlarının uzlaşamadıkları noktaları da vurgulamaya çalışarak ve örnek olarak “dille ikrarı” gösteriyor ve diyor ki:

Eş'ariye göre Allah'ın varlığına sadece kalpten inanmak yeterli bir tasdiktir. İmam Azam'a göre ise sadece kalpten inanmak yeterli değildir. Bu konuda bir mazeret olmaması halinde sözlü olarak da tasdiklemek gerektiğini ileri sürmektedir.

Müfessir Dalliu, taklit konusunu da tartışarak taklidin önemini açıklamaya çalışıyor. Örnek olarak doğuştan inanan insanların durumunu ele almaktadır. Bununla ilgili o, şunları diyor:

“Eş'arilere göre mukallidane inanmak değersizdir. Bu görüşe göre insan Allah önünde inandığını belirtmeli ve bu inancın, Allah tarafından kabul edilmesi için sebeplerini bilmeli, onlar üzerine düşünmeli ve ancak bundan sonra inanmalıdır. Fakat Mâturidiler'e göre iman konusunda taklidin değeri vardır. Ancak onlar, bu tür inancın zayıf olduğunu

---

⁸³ Dalliu, **Besimet E Myslimanvet**, a.g.e., s. 25-27; Dalliu, **Ç'asht Islamizma**, a.g.e., s. 43-45; Dalliu, **Ajka E Kuptimeve Të Kur'ani Qerimit**, a.g.e., s. 306-312.

iddia ediyorlar ve bu gibi inancı olanları büyük günahkâr olarak görüyorlar. Çünkü böyleleri gerektiği gibi o sebepleri araştırmamıştır”.

“Ve mimma rezaknahum yunfikun” ayetini tefsir ederken Dalliu şunları söylemektedir:

“Rızık sözü şeriatla Allah’ın herkese nasip ettiğine inanılan nimet anlamını taşır. Ancak haram olarak nitelendirilen bir şeyin rızık olarak adlandırılıp adlandırılmaması hususunda Dalliu şunları söylüyor:

Bununla ilgili ehli-sünnet ilim adamları ile Mu’tezililer arasında görüş farklılıkları vardır. Mu’tezililer, Allah’ın haram kıldığı şeyler rızık olamaz, çünkü Allah’ın insana bir şeyi haram kıldıktan sonra, ardından bunu yok sayarcasına onunla ilgilenilmesini meşru sayması mümkün değildir.

Ehli-Sünnet temsilcilerinin bu konudaki görüşleri ise şudur:

“Aynı zamanda iki karşıt şeyi bir arada emretmek söz konusu olamaz. Çünkü Tanrı insana aklına ve fitratına uygun olan teklif eder. Allah, bir şeyi hem emredip hem yasak kılmamıştır. O her şeyin yaratıcısıdır ve kullarına bazı şeyleri kendi iyilikleri için yapıp uygulamayı emretmiştir...”

Hafız İbrahim Dalliu bu ayette önce kelimelerin anlamını ve birçok karşılık içeren bu sözlerin Arap dili kurallarına göre kullanımını açıkladıktan sonra ayetin anlamını diğer ayetlerle destekleyerek pekiştirmeye çalışıyor. Dalliu’nun diğer bir özelliği ise, Kelamî mezheplerin ve ekollerin açıklamalarına dayanarak ayetleri tefsir etmeye çalışmasıdır. Burada vurgulanması gereken bir diğer husus da şudur ki müfessir, ayetin tam anlamını verebilmek için, bütün dikkatini ve yoğunluğunu konu üzerinde toplamaktadır.⁸⁴

İkinci örnek burada, Dalliu’nun Kelamî konulardaki yaklaşımlarının daha iyi anlaşılması için, En’am suresinin 103. Ayetini tefsirini de örnek olarak sunulacaktır.

“O’nun gözler göremez (idrak edemez), ancak O bütün gözleri görebilir. O, iyilik yapandır ve ilim sahiptir”.

“O’nu gözlerimiz idrak edemez” ifadesi şu anlama gelmektedir:

---

⁸⁴ Dalliu, *Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit*, a.g.e., s. 356-48; Balla, *Kur’ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit”* H. I. Dalliu, C. I., a.g.e., s. 205-207; Bardhi, a.g.e., s. 143.

O’na inananlar, bakınca (onu görmeye çalışınca) her bir yanda O’nu idrak edebilir fakat göremezler.

Burada ehli-sünnet ile Mu’tezililer arasında görüş ayrılığına yol açan önemli bir konu var, o da şudur:

“Tanrı’nın yüzü görülebilir mi?”

Ehli-sünnet diyor ki:

Evet, Tanrı’nın yüzü idrak edilebilir ve görülebilir. Hem Kur’ani Kerim’in ayetlerine ve hem de Resulullah’ın (a.s) sözlerine dayanarak bu görüşü dile getirirler. Buna göre, müminler Allah’ın vechini cennete girdiklerinde görebileceklerdir. Cennete gidecek olanlar için bundan daha güzel bir mükâfat düşünülemez. Buna karşılık, Mu’tezililer Tanrı’nın yüzü görülemez derler. Bu görüşe delil olarak, onlar yukarıdaki ayeti esas alıyorlar. O nedenle lüzumuna binaen bu konu üzerine biraz açıklama yapmamız gerekir:

Mutezile temsilcileri “idrak” sözünü şöyle açıklıyor: Gözler, (El-ebzar) sözü, Elif-Lam ile verilmiştir ki, hiç bir göz anlamına gelmektedir. Demek oluyor ki, Tanrı’nın yüzünü gözler ne dünyada ne de Ahiret’te görebili.

Ehli-sünnet ise onların bu görüşüne karşılık şunu söyler:

Diyelim ki “Elif-Lam”ı da kapsayan “El-ebzar” sözü ile “idrak” sözü onların verdikleri anlamı taşıyor. Anacak bu takdirde de ibare “O’nun gözler ne bu dünyada ne de Ahiret’te göremezler” şeklinde bir manayı içermektedir. O halde siz bunu neden çıkarıyorsunuz? Bu tabire sizin vermiş olduğumuz anlama göre de Allah’ın vechinin görülebilir olduğu manası çıkarılabilir. Çünkü siz “Tanrı’nın yüzünü, bütün gözler göremez, demenizle, “bazı gözlerin onu görebileceğini” de hissettirmiş olursunuz. Görülüyor ki, Mütezileler’in verdikleri anlam kabul edilse bile, bu anlayış Ehli-sünnetin görüşlerini desteklemektedir.⁸⁵

---

⁸⁵ Bardhi, a.g.e., s. 140-158; Balla, a.g.e., s. 91-96; Frasheri, a.g.e., s. 65; Balla, **Kur’ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit” H. I. Dalliu**, C. II., a.g.e., s. 165-178; Balla, **Hafiz Ibrahim Dalliu Jeta Dhe Vepra**, a.g.e., s. 79-90; Dalliu, **Nji Broshurë Mbi Degat E Imanit**, a.g.e., s. 23-34; Dalliu, **Udha Muhammedane**, a.g.e., s. 121-126; Dalliu, **E Lemja Dhe Jeta E Të Madhit Muhammed Alejhisselam**, a.g.e., s. 59-67.

II. HAFIZ ALİ KORÇA

A. HAYATI

Korça veya Görice, H. Ali Korça'nın doğduğu ve büyüdüğü şehirdir. Bu şehrin XIX. yüzyılda bütün Arnavutluk'a ekonomik ve özellikle kültürel, eğitim ve edebiyat alanında çok büyük katkıları olmuştur. Bu da bizim edebiyatın kurucuları ve Arnavut okullarının açılması için kurulacak hareketlere çok uygun bir ortamdı. Aynı zamanda Arnavut harfleriyle yazılacak dini ve kültürel alana ve ulusal uyanışa ortam hazırlayarak öncülük edecekti.⁸⁶

Korça'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında 15.000 nüfusu vardı ki o zamanda Manastır vilayetinin büyüklük olarak ikinci şehriydi. Korça meşhur bir ekonomik merkezdi ve Balkanlar'daki diğer ekonomik merkezlerle bağlantısı vardı. Elbasan'a, Manastır'a ve Selanik'e bağlayan yolları vardı; şehir içi yolları düzenliydi, kanalları ve su çeşmeleri vardı. Sanayisi de gelişmişti; birçok yerde ticaret yapılıyordu. Böylece Korça'da diğer eğitim ve kültürel faaliyetler için maddi altyapı da kurulmuştu. Aynı zamanda Korça, Arnavut karşıtı propagandaların bağdaştığı şehirdi. Buna rağmen, Korça şehri dışarıdan faaliyet gösteren ulusal hareketlerin destek bulduğu şehirdi.⁸⁷

Ulusal hareketteki en büyük rolünü Korça, ilk Arnavut okulunun açılmasıyla oynamıştır. İlk okulunun açılmasında bu şehrin seçilmesi tesadüf değildi. Bu okulunun açılmasına ve Arnavut alfabesinin öğrenilmesine daha erken ihtiyaç duyulmuştur. Arnavut okullarının açılmasında ihtiyacı andıran bir başka faktör de vardı. 1879 yılında Berat ve Korça'da her profilden 126 Yunan okul vardı, dolayısıyla Bükreş'te yaşayan Arnavutlar 1886 yılının baharında Thimi Marko denen zatı bu şehirdeki okullara Arnavut dili öğretilmesi için yetkili makamlara başvurmak üzere görevlendirdiler. Bu istek Korça'da özellikle Ortodoks papazlar arasında birçok kaygı uyandırdı. Thimi Marko bunlara aldırmandan görevine devam etti ve birkaç arkadaşıyla ulusal komiteyi kurdu. Bu ve sonraki olaylar ile Korça'yı adeta bir eğitim ocağına çevirdiler. Birçok zorluklarla Sami ve Naim Frasheri Türkiye'deki yetkili makamlardan izin alarak ilk yasal Arnavut okulunu açtılar. İlk

---

⁸⁶ Petrika Thengjilli, *Shqiptaret midis lindjes dhe perendimit 1506-1839*, Maluka Yayınları, Tirane, 2002, s. 134-137.

⁸⁷ Ahmet İsmaili, *Hafiz Ali Korça Jeta Dhe Vepra*, Logos-A Yayınları, Shkup, 1999, s. 20-28; Zekaj, a.g.e., s. 276; Basha, *Islami Në Shqipëri Gjatë Shekujve*, a.g.e., s. 156.

okul Korça'da 7 Mart 1887 yılında açılmıştır. Bu okun ilk öğretmeni de Pandeli Sotiri olmuştur. Bu okulun açılması diğer şehirlerdeki okulların açılmasına vesile olmuştur.⁸⁸

İlk Arnavut okulunun açılması Yunan propagandasını daha çok arttırdı ve yetkili Türk makamlarında bu okulun kapatılması için çaba sarf edildi. İstanbul'da "Neologos" adında basılan Yunan gazetesi adeta ateş püskürüyordu ve Korça'da olup bitenlerden dolayı Osmanlı Devletini uyarıyordu. Manastır valisi durumu incelemek üzere bizzat kendisi geldi, diğer taraftan Korça'nın Ortodoks başpapazı Korça'nın öğretmenlerine lanet etti ve velilerin çocuklarını bu okullara göndermelerini yasakladı.⁸⁹

İşte bu ortamda, yani Arnavutçanın ikiye katlanmış düşmanlarına karşı savaşın tam ortasında Arnavutçanın ve ulusal eğitim hareketinin büyük savaşçısı olan Hafız Ali Korça doğdu, büyüdü ve yetişti. Başka şekilde olamazdı zaten, çünkü doğduğu ve yetiştiği ortam hem ailesini hem de kendisini etkilemişti.

H. Ali Korça 5.Nisan. 1873 yılında Korça'da doğdu. Kendisi entelektüel muhafazakâr bir aileden geliyor. İlyas Efendi'nin oğludur. Babası Korça'nın tanınmış simalarındandı. Bu ortamın içerisinde ilkokulu bitirdi ve 12 yaşında hafız oldu. Liseyi (İdadiye) yine Korça'da bitirdi. Üniversite eğitimini İstanbul'da tamamladı. Burası Arnavutların okuduğu meşhur mekân ve müesseselerden biriydi. İstanbul'da kalması onun yetişmesine çok yardımcı oldu. Bu dönem onun hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı, zira dini ilimleri okumaya başlayarak şahsi gayretleriyle sahasındaki malumatı genişletti. Yine büyük bir hırsla Arapçayı ve Farsçayı öğrendi. Türkçeyi ise Korça'daki eğitiminde ilerletmişti. Ayrıca Korça'daki eğitiminde Fransızca'yı da öğrenmişti, böylece Fransız klasikleri sayesinde sahasındaki gelişmeleri takip etme imkânı bulacaktı.⁹⁰

İstanbul'da tahsil hayatını geçirirken hangi hocalardan ders aldığına dair bir bilgiye ne kendi kitaplarında ne de başka kaynaklarda rastlıyoruz. Ancak okuduklarıyla ilgili bazı bilgilere sahibiz. İstanbul'da öğrenim gördüğü zamanlarda Arapça, Türkçe ve Farsça yazılı temel klasik kaynaklarla tanışmıştı. Felsefeden edebiyata kadar meşhur isimlerle hemhal olduğu karşımıza çıkıyor. Bunlardan hakim ve filozof İbn Sina, İbn Rüşd, Mevlana, şair ve hakîm Ömer Hayyam, Şair Şeyh Sadi vs. gibi isimlerden çok etkilenmiştir. Bu arada büyük

---

⁸⁸ İsmaili, a.g.e., s. 34; Zekaj, a.g.e., s. 210.

⁸⁹ Roberto Maroco della Roca, **Kombesia dhe feja ne Shqiperi**, Tirane 1994. s. 147; Zekaj, a.g.e., s. 323; Stefanaq Pollo, **Ne Gjurme te Historise Shqiptare**, Toena Yayınları, Tirane, 2003, s. 123.

⁹⁰ Petrika Thengjilli, **Shqiptaret midis lindjes dhe perendimit 1506-1839**, Maluka Yayınları, Tirane, 2002, s. 150.

bir takdirle Hoca Tahsin'i anmaktadır. Onu, Gelenbevi ve büyük Arap reformcusu Cemaleddin Afgani ile yan yana koymaktadır. Hoca Tahsin'i, Arnavutluk'un eğitimine birçok katkısı olabilecek birisi olarak tanımlamaktadır. Yine onu Molla Fenari, Ebu's-Suud, İbn Kemal gibi büyük İslam âlimleriyle zikretmektedir.⁹¹

H. Ali Korça'nın İstanbul'da yüksek öğretimin görmesi tarihi bir önem arz eder, zira kendisi o zamanlarda Ulusal Harekete katılmıştı. Eğitim sırasında bile Arnavutluk'un meseleleriyle ilgileniyor, Arnavutların vahim olan sosyal ve siyasi durumundan endişe duyuyordu. Ülkesinden uzakta olmasına rağmen oradaki siyasi gelişmeleri takip ediyor ve duygularıyla dahi olsa oraya yakın olmaya çalışıyordu.⁹²

Üniversite eğitimi sırasında İstanbul'da, yeni bir arkadaş çevresinde yaşaması, muhakkak onun düşünce dünyasına, psikolojisine, hayat tarzına, hayata ve problemlere bakış açısında etkili olmuştur. Bu arkadaşlık halkasında Şemseddin Sami ve kardeşi Naim Frasheri yer alıyor. Birkaç yerde bunlardan bahseder. Hatta onları evinde ziyaret ettiğini söylüyor.

Yetişmesinde etkili olan faktörleri, vatanına ve halkına olan bağı ve aşkı, ona olan hürriyet ve eğitim isteğini dikkate aldığımızda onu anlamakta zorlanmayız. Bu fikirlerle, H. Ali, mezun olduktan sonra vatanına ve milletine hizmet etmek için İstanbul'dan döner. Böylece çok geçmeden bizzat Ulusal Uyanış Hareketlerinde katılacaktı. Bunun için 1894 yılında bu hareketin ileri gelenleriyle doğrudan bağlantı kurmak üzere İstanbul'a döner. Fakat Sirkeci'de trenden inip kontrol sırasına girdiğinde bavulunda birkaç zararlı(!) kitap ve gazete bulunur. Hemen tutuklanır. Beşiktaş'ta birkaç gün tutuklu kaldıktan sonra Sinop'ta hapsedilir. İki ay hapiste kaldıktan sonra yetkililerin müdahalesiyle, fermanla serbest bırakılır.⁹³

Bundan sonra H. Ali Korça'nın mücadelesi daha çok artmaktadır. Arnavutluk'a dönüp halka Arnavutça eğitim verilmesi konusunda her türlü mücadeleye başlamaktadır. Sorunu siyasi ve diplomatik yollarla çözemeyince, silahlı mücadeleye dönüştürür. Bu nedenle Arnavutlar birçok yerde çeteler kurar. H. Ali Korça da kendi çetesini kurmuştu.

---

⁹¹ Hysi, **Histori e Komuniteteve Fetare Shqiptare**, a.g.e., s. 76; Balla, **Haxhi H. Mahmut Dashi Jeta Dhe Veptra 1873–1961**, a.g.e., s. 137.

⁹² Zekaj, a.g.e., s. 290.

⁹³ Bardhi, **Hafiz Ibrahim Dalliu Dhe Ekzgejeza E Tij Kur'anore**, a.g.e., s. 76.

Sultan II. Abdülhamit bu çeteleri bir şekilde dağıtmaya muvafak olur, fakat mücadeleyi durduramaz.⁹⁴

II. Abdülhamit Han saltanatın son zamanlarında, İmparatorluğun çökmeye yüz tuttuğu dönemlerde “İttihad ve Teraki” cemiyeti kurulmuştu. H. Ali Korça'nın da ifade ettiği gibi, bu cemiyetin kurulması ve faaliyetleri Arnavutları ümitlendirmişti, çünkü içinde birçok Arnavut da yer alıyordu. Bu cemiyetin ve meşrutiyetin ilan edilmesi kendilerine de hürriyet tanınması bekleniyordu. H. Ali de bu beklentilere girmişti, çünkü kendisinin verdiği harf ve Arnavutça eğitim konusunun çözüm bulacağını ümit ediyordu. Meşrutiyetin ilan edilmesi Arnavutları ilk başta çok sevindirmişti. “İttihad ve Terakki” cemiyeti güya sözünde duruyor ve Arnavutlara vaatlerinin gerçekleştiğini göstermek için Arnavutça okul, dergi ve gazetelerin açılmasına ilk başta izin vermiş ve bunları teşvik etmişti. Fakat çok geçmeden Arnavutlar yanıldıklarını anlamışlardı. Yanıldıklarının farkına varacakları yer Dibra Kongre'si olacaktır.⁹⁵

23 Temmuz 1909 yılında toplanan Dibra Kongresi, Jön Türkler ve Arnavutların ayrılış noktası olacaktı. Aslında Jön Türkler tarafından düzeltilen ve kendi amaçlarını uygulamak için toplanmasına rağmen delegelerin çoğunluğunu oluşturdukları için Arnavutların kongresi olarak geçmişti. Jön Türklerin amacı Avrupa'ya göstermelik iş yapmaktı, yani Meşrutiyetin ilanından sonra kardeşlik, beraberlik ve adaletin tahsis edildiğini kanıtlamak istiyorlardı. Fakat Arnavutlar başka gündemler getirince kongresin büyüğü kaçtı. H. Ali Korça'nın Arnavutça okullar ile ilgili attığı gündem bomba gibi etki yapmış ve daha sonra Arnavutları ilgilendiren gündemler ortaya atılmıştı. Jön Türkler kongreyi dağıtmak istediler, fakat buna muvafak olamadılar.⁹⁶

2 Eylül 1909'da Elbasan şehrinde bir kongre daha düzenlendi. Bu kongrede Arnavutça eğitimin temelleri atılacaktı. Kongreden sonra Korça'da “Perparim” (Teraki) adında bir cemiyet kurulacak ve H. Ali Korça bu cemiyetin üyelerinden olacaktı. Cemiyetin görevi Arnavut eğitimi için ders kitapları hazırlamaktı. Tabi ki H. Ali'nin etkisi ve katkısı büyüktü. Etkisini daha sonra başlayacak mitinglerde daha çok göreceğiz.

Jön Türklerin yanlıları ve oyuna gelen yobaz kişiler Arnavutça Latin harfleri lanetlemek için mitingler düzenlediler. H. Ali Korça'ya da bir telgraf gönderip, aynı şeyi

---

⁹⁴ Pollo, a.g.e., s. 142.

⁹⁵ Frasheri, a.g.e., s. 43; Hysi, **Muslimanizmi Në Shqipëri Në Periudhën 1945-1950**, a.g.e., s. 121.

⁹⁶ Hysi, **Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri**, a.g.e., s. 89-95.

yapmasını istediler. Fakat H. Ali aynı fikirde değildi. 18 Şubat 1910 yılında Latin harflerini savunan Arnavutlar çok büyük bir kalabalığın eşliğinde bir miting düzenlediler.⁹⁷ H. Ali Korça'yı evinden atla alarak bir tepeye çıkarırlar. Ateşli nutuklar çektikten sonra sözü H. Ali'ye de bırakırlar. H. Ali konuşmanın sonunu Arapça, Türkçe ve Arnavutça bir dua ile bitirir. Daha sonra bahsedeceğimiz gibi bu dua çok dikkat çekicidir. Bu olaylardan sonra kendisine "Latinci" diyerek, onu susturmak, davasından vazgeçirmek ve ortadan kaldırmak için her türlü yolu kullanacaklardır.⁹⁸

Kendisini ve ailesini rahat bırakmamak için meçhul insanlar tarafından 6 ay boyunca devamlı evine taş attırıldı. Durum o kadar büyüdü ki artık o evde yaşamak mümkün değildi. Bunun için Manastır Valisi olan Nurettin Bey'e haber verir ve şöyle der: "*Bana her taraftan devamlı atılan taşlardan dolayı evimde ne kiremit ne de cam kaldı, her şey paramparça olmuştur. Bu evde yaşamak mümkün değil, çünkü yağın kar ve yağmurlar içeriye yağıyor.*"⁹⁹ H. Ali Korça bunu kimin yaptığını ve neden yaptığını çok iyi biliyordu. Mesele onun Arnavut olması ve Latin alfabeyi desteklemesiydi.

Allah beni Arnavut yaratmışsa,

Benim bundan ne suçum var.¹⁰⁰

Valiye haber verdiyse de yine bir fayda vermedi. Hatta mahkeme bunları engellemek yerine yeni bir kılıf uydurdu. "Acaba bu Latinciye şeytanlar ve cinler mi taş atıyor!" Yani duruma el koymak ve müdahale etmek yerine alaycı bir ifade ile bu taşları şeytanlar ve cinler atıyor diye dalga geçiyorlardı. Durum yine devam edince H. Ali, bu sefer Meclis Başkanına, Senatoya, İçişleri Bakanına, Adalet Bakanına, Harb Bakanına ve bazı Arnavut mebuslara telgraf yollayıp durumu anlatmış. Bunu kimin ve neden yaptığını söylemiş ve bu haksızlıklara müdahale edilmesini istemiş.

Nihayet bu kadar şikâyetlerden sonra durumu tetkik etmek ve incelemek için evine gittiler. Haber verildiği için o anda taş atılmamış. İnceleme ekibi gittikten sonra daha şiddetle taş atılmış.

İnsanlar görsünler diye gelirdi,

---

⁹⁷ Hysi, **Rauf Fico Shtetar Dhe Diplomat I Shquar**, a.g.e., s. 56.

⁹⁸ Vehbi Sulejman Gavocı, **Mëshira E Dhurume Tanesise Ose Jeta E Profetit Muhammed (a.s.s.)**, Migjeni Yayınları, Shkodër, 1993, s. 58.

⁹⁹ Hafız Ali, **Historia E Shenjtë Edhe Katër Halifetë**, Gutenberg Yayınları, Tiranë, 1900, s. 23.

¹⁰⁰ Faik Luli – Islam Dizdari, **Një Jetë Në Shërbim Të Fesë H. Sabri Koçi**, Marin Barleti Yayınları, Tiranë, 1996, s. 46-50.

Çünkü her şeyi bilirlerdi.¹⁰¹

Eğer vaz geçseydim,

Ne iş isteseydim verirlerdi.

Hükümet, okullarında Arnavutça öğrenim için izin vermeyince birçok öğrenci liseden kaçıp Arnavut okullarına gitti. Durum böyle olunca Korça Valisi Kurt Nazım bu olayı bir kılıfa uydurup hükümete H. Ali Korça'yı ortadan kaldırmak veya başka uzak bir yere sürgüne göndermek üzere telgraf yollar. Tabi ki bu telgrafi başka şeylerle de süsler. Hükümet derhal idam cezasını verir, ancak onu gizlice ve göze batmadan yakalamalarını ister, çünkü diğer "Latinci"lerin ayaklanmasından endişe eder. H. Ali Korça'nın valilikte çalışan bir dostu ona durumu haber verir. O da aynı gün Korça'dan çıkar ve İstanbul'a gider. İstanbul'da devlette çalışan arkadaşlarının ve dostların müdahalesiyle hükümet onu affeder.¹⁰²

İstanbul'da kaldığı sırada davasına yine devam eder. Dostları vasıtasıyla hükümetin erkânıyla görüşür. Talat Paşa, Enver Paşa, Emrullah Bey ve Şeyhu'l-İslam Musa Kazım gibi yüksek mevkililerle görüşür, ama onları bir türlü ikna edemez. Talat Paşa ona, bu davadan vazgeçmesine karşılık Beyrut Kadılığını teklif eder, ama H. Ali Korça bunu kabul etmez, çünkü derdi makam derdi değildi. Onun derdi cahil kalan bir milleti eğitmekti ve gece gündüz bununla uğraşıyordu.¹⁰³

Talat Paşa ile görüştüğünde, Talat kaygısını açıkça ifade ediyor. O, Arnavutların Latin harflerini alarak Osmanlı'dan ayrılacağı konusunda endişeleniyor. H. Ali Korça ise durumu farklı değerlendiriyor ve ona şöyle cevap veriyor: *"Paşa Hazretlerinizin bildiği gibi, Arnavutluk'a cahillik karanlığı basmış. Balkanların eğitimi bizi işgal etmiş. Bu millet cahillik bataklıklarında boğuluyor. Türkiye'nin, Afrika vahşileri gibi yaşayan bir milletten ne kazancı olabilir? Bundandır ki biz bu kolay harfler vasıtasıyla bu milleti uyandırıp aydınlığa kavuşması için uğraşyoruz. Böylece hem kendisine hem de Halife ve devletine faydalı bir unsur olabilsin".*¹⁰⁴

¹⁰¹ Kasollja, **Në Prapun E Misticizmit**, a.g.e., s. 82.

¹⁰² Muhidin Ahmedi, **Rreth Përhapjes Së Islamit Ndër Shqipëtarët**, Rozafat Yayınları, Shkodër, 1997, s. 19-23; Hafız Ali Korça, **Rubaijjati Katroret E Umer Khajjamit**, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1930, s. 65-70.

¹⁰³ Hafız Ali Korça, **Shtatë Ëndërrat E Shqipërisë**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë, 1924, s. 43

¹⁰⁴ Muhamed Pirraku, **Feja, Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët**, Graçinca Yayınevi, Prishtinë, 1995.

1. Bağımsızlıktan Sonra

Bu durum fazla sürmedi. 29 Kasım 1912'de Vlora (Avlonya) şehrinde bağımsızlık bayrağı kaldırıldı ve Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti. Kuzeyden Sırp ve güneyden Yunanlar Osmanlı mirası adına toprak koparmaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan Büyük Güçlerin pazarlıkları Arnavutluk'a toprak kaybettiriyordu. Böyle bir durumun karşısında Osmanlı'nın zayıflığı ve kuvvetsizliği Arnavutlara bağımsızlık ilan etmekten başka çare bırakmamıştı. Bağımsızlığını ilan edecekti ama toprakların 2/3'ü dışarıda kalacaktı. Avlonyalı İsmail Kemal Bey önderliğinde Arnavutlar bağımsızlıklarını ilan edip yeni bir hükümet kurdular. Ancak hükümet fazla dayanamadı ve İsmail Kemal istifa etti. Devletin tecrübesizliği, iç ve dış düşmanların saldırıları onu istifaya mecbur etti. Hükümetin ömrü bir sene bile sürmedi.

Büyük Güçler müdahale ettiler ve Avrupa'dan Arnavutluk'u ve Arnavutları yönetmek için bir Prens gönderdiler. Arnavutlar buna sevindiler, çünkü en azından tarafsız bir Prens –Protestan dahi olsa- dağılmış Arnavutları toparlayabilirdi. H. Ali Korça da bundan ümitliydi ama nafile. Kendi ifadesiyle her ne kadar problemler için Prens Vidi iyi niyetli olsa da problemleri çözemedi. Bunda en büyük handikap yine çevresinde olan adamlardı. Bir taraftan Yunanların güneyi işgal teşebbüsleri, diğer taraftan çevresinde başka ihtirasların peşinde olan insanlar ve geri kalanın tecrübesizliği bu hükümeti başarısızlığa götürdü. Bu durumu H. Ali Korça şöyle açıklar: *“Bir devlet adamı her ne kadar bilgili ve yetenekli olsa da eğer bunlar gibi dışarıda büyümüşse ve halkla içli dışlı olmamışsa ki halkın genel fikir ve duygularını anlayamaz, o adam bu milleti idare etmeye ehil değildir. Halk yalnızca kuru teorilerle idare edilemez.”*¹⁰⁵

Bu ihtirasçılar arasında yönetime Türk bir idareci getirmek isteyenler de vardı. H. Ali Korça'ya göre bunların başında Musa Kazım vardı. H. Ali'yi ve bazı arkadaşlarını en büyük Latinciler diye tutuklayıp hapsedtiler. Musa Kazım'ın amacı bunları öldürmekti, ama tam kurşuna dizilecekleri anda H. Ali Korça ile birlikte olan bir arkadaşın taraftarları onları kurtardı. Daha sonra şehir şehir gezdirerek hapsedtiler. En sonunda İşkodra'ya götürdüler, fakat Karadağ'ın korkusundan herkes kaçtı. H. Ali Korça, Durrës (Dıraç)'a geldi ve orada Milli Eğitim Müdürlüğü makamına getirildi. Milli Eğitim Müdürlüğün başında olduğunda birkaç şehrin eğitiminden sorumluydu. Tam o sırada I. Dünya savaşı patlak verdi ve

¹⁰⁵ Bala, a.g.e., s. 34-41; Hafız Ali Korça, **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, Ora E Shkodrës Yayınları, Shkodër, 1926, 78-85.

Arnavutluk'u Avusturya-Macaristan işgal etti. 1916 yılında ise Mösyö August Kral tarafından Şeriat'ın Yüksek Kurulu Başkanlığın üyesi ve Baş müftü olarak seçilir. Aynı zamanda Arnavutça Dil Kurulu'nun üyesiydi. 1918'de Avusturya-Macaristan çekildikten sonra makamı Tiran'a taşınacak ve yine 1924 yılına kadar Şeriat'ın Yüksek Kurulu Başkanı olarak görevine devam edecekti.¹⁰⁶

1918-1924 yılları arasında Şeriat'ın Yüksek Kurulu Başkanlığında çalıştığı sırada H. Ali Korça birçok faaliyetlerde bulundu. İster siyasî, ister dinî ve ister kültürel hepsinde rol aldı. 1923'te Büyük Meclis seçimleri yapılacaktı ve iki tane aday parti vardı. H. Ali Korça bu seçimlerde seçilmesini bekliyordu, hatta Korça'daki hemşerilerinin onu seçeceğinden emindi. Bir partinin aday olarak girseydi kesin kazanırdı, ama kendisi Meclis'te yapılabilecek bir haksızlığa daha rahat müdahale edebilmek için bağımsız aday olarak girmeyi düşünüyordu. Hemşehrilerinden o kadar emindi ki, onlara beni seçin bile dememişti. Aslında onların da onu seçeceğine, o zamana ait bir gazete köşesinden anlıyoruz. Fakat bir arkadaşı bu durumdan istifade ederek işleri tersine çevirip oyları kendisine aldı. H. Ali Korça ise arkadaşının hıyanetinden o kadar müteesif kalmıştı ki, kendi hakkını geri almak için bile arkadaşını şikâyet etmemişti. Bir de kendi ifadesiyle bunu bir koltuk sevdası için yapmak istememişti. Durumunu yazdığı bir Osmanlıca beyitle teesüfünü şöyle ifade eder:

Kendi elimle kesip yara verdiğim kalem

Fetvayı huni na hakkımı yazdı ibtida.

Yani dostuma/arkadaşıma kendi elimle açtığım, kestiğim kalemi ona verdim. O da bu kalemle kanımın dökülmesi için fetvayı yazdı.¹⁰⁷

Seçimler öncesinde Şeriat Yüksek Kurulu üyesi ve fetvaların sorumlusu olması münasebetiyle manen sekiz yüz bin kişinin sorumlusuydu aynı zamanda. Dolayısıyla seçimler öncesinden "Seçimler Hutbesi" diye bir hutbe yazmıştı. O hutbede işin ehli, dindar, vatansever ve yiğit kişilerin seçilmesini tavsiye eder. Bu konuda özellikle Hz. Peygamber'in sözünü hatırlatır: "Eğer ehil olmayan birine görev verilmişse kıyameti

---

¹⁰⁶ Hafız Ali Korça, **Rubaijjati Katroret E Umer Khajjamit**, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1930, s. 61-64; Ahmedî, a.g.e., s. 149-152.

¹⁰⁷ Korça, **Shtatë Ęndërrat E Shqipërisë**, a.g.e., s. 27-29.

bekleyin.” Yani, eğer siz ehil olmayan birini seçerseniz, o adam işini yapamaz ve o alanda işler bozulur, kıyamet kopar.¹⁰⁸

Yine Şeriat’ın Yüksek Kurulu üyeliğini yaptığı sırada din ve diyanet adına birçok işler yapmaya çalışır. Bu işlerin en önemlisi kendisinin de çok istediği, her an aklından çıkarmadığı, uğruna bedeller ödediği şey Medrese açmaktı. Daha Durrës’ta Milli Eğitim Müdürü olarak seçildiği sıralarda yapmak istemişti, ama muhafazakârlar(!) ona engel oldular. Sonra İşkodra’da Şeriatın Yüksek Kurulu üyesi ve Başmüftü görevindeyken yine bu konuyu açtı, hatta gerekli paraları topladı ve arsayı satın aldı, ama savaş durumu olduğundan toplanan paralar bankada yandı. Nihayet Tiran’da böyle bir medreseyi açmaya muvaffak oldu. Hatta medresenin müfredatını kendisi hazırladı ve Arapça öğretimi kendisine emanet edildi. Medresenin devlet tarafından lise seviyesinde tanınması için birçok girişimde bulundu ama bu konuda destek bulamadı ve medresenin eğitimi bir ilkokul seviyesinde kaldı.¹⁰⁹

H. Ali Korça hükümetin gidişatını anlamıştı. Doğrudan olaylara müdahale edemediği, yani Meclis’te seçilemediği için, mebusları ve insanları uyarmak adına sembolik bir dille “Shtat Endrrat e Shqipërise” (1924) [Arnavutluk’un Yedi Rüyası] adında bir şiir kitabı yazdı. Kendisi durumu şöyle açıklar: “...idealist bir vatandaş olarak mebuslara, tuttukları yolun onları Kâbe’ye götürmeyip, çöle götürdüğünü hatırlatmak için, bu “Yedi Rüya”yı yazdım ve sadece 100 tane bastırıp onlara birer tane vererek şöyle dedim: Bugün Arnavutluk’un geleceği sizin ellerinizdedir...”¹¹⁰

Bu kitap edebi değerinden daha çok, o zaman ve şimdi dahi insafsız siyasetçiler yüzünden Arnavutluk’un başına gelenleri ve gelecekleri açığa vuruyor. Kitap çok hızlı bir etki yaptı ve hükümet ona karşı tedbirler almaya başladı. Gerçeğin gün yüzüne çıkması hükümetin işine gelmiyordu, böylece derhal onu görevinden aldılar. Bundan sonra 1949 yılına kadar Medresede ders vererek ve karşılığında asgari bir ücret alarak hayatını geçirecektir.

Şeriat Yüksek Kurulu üyeliğinden azledilince H. Ali Korça, Arnavutluk’un Kralı ilan edilmiş olan Ahmet Zogu ile görüşür. Kendisi Türkiye’ye gitmek ve Osmanlı arşivlerinde kalan belgelerde 470 yıllık Arnavutluk tarihini açığa çıkarıp yazmak için ondan

¹⁰⁸ Faik Luli – Islam Dizdari – Nexhmi Bushati, **Në Kujtim Të Brezave**, Rozafat Yayınları, Shkodër, 1997, s. 321-334; Gjinaj, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, a.g.e., s. 35.

¹⁰⁹ Zekaj, a.g.e., s. 179.

¹¹⁰ Faik Luli – Islam Dizdari, **Mevludet Në Gjuhën Shqipe**, CP Yayınları, Shkodër, 2002, s. 90

izin ister. Masrafları Ankara'daki Elçilik ödeyecekti. Ahmet Zogu bunun çok faydalı olacağını söyler, ama bir türlü ilgilenmez. Arkadaşların vasıtasıyla birkaç kere daha hatırlatır, ama yine ses çıkmaz. H. Ali Korça teessüfünü şöyle anlatmaktadır: *“Mademki ömrüm ve İstanbul'da yardım edecek dostlarım vardı, Allah bilir bugüne kadar bizim Milli Tarihimiz için birkaç cild kitap hazırlayacaktım ki bu da çok değerli ve paha biçilmez bir hazine olacaktı. Bunun için canım yanar ve hatırlayınca kalbim sızlar. Ama ne yapalım, böyle yazılmış. Bizim yapmak istediğimiz tarih ve saray belgeleri işi, asla bir başkası tarafından tamamlanamayacaktır”*.¹¹¹

2. Aile Trajedileri Ve Kavaja Şehrindeki Sürgünü

Ailesi Durrës'un bir ilçesi olan Shijak (Şiyak)'ta yaşamıştır. Onun 5 oğlu ve iki kızı vardı. Mecdudin ve Bahrudin kazaen 15-17 yaşlarında hayatlarını yitirdiler. Üçüncü oğlu İlyaz Tiran Medresesini bitirdi. Daha sonra komünizm rejiminde komünizm karşıtı propaganda suçuyla 25 sene mahkûm oldu. 15 sene ceza çektikten sonra 1968'de serbest bırakıldı ve 1975'te vefat etti. Dördüncü oğlu Salahudin, İtalya'da Harp Akademisini bitirmiş, sonra Krallık Sarayında yeni kadrolar yetiştiren hoca (pedagog) olarak çalışmıştır. 1944 yılında ise kurşuna dizilmiştir. Beşinci oğlu Alaudin de İtalya'da Harp Akademisini bitirmiş, II. Dünya savaşıdan sonra Arnavutluk'ta Harp Akademisinde dersler vermiş, Oradan çekilmek istediği zaman dağlık bölgelerde öğretmenlik yapmaya mecbur edildimdir. Daha sonra karşıt propaganda suçundan yakalanıp dört sene hapsedildi. Serbest bırakıldıktan sonra 1982 yılına kadar yaşadı. Bu iş bu kadarla kalmamış, H. Ali Korça'nın torunlarına kadar sürmüştür. Torunlarına okuma hakkı bile tanınmamış. Kızlarından biri Tiran'da, diğeri de Durrës'ta yaşamış.¹¹²

II. Dünya savaşıdan sonra 1945 yılında Arnavutluk'a Komünizm rejimi yerleşir. Enver Hoca ülkenin başına geçer ve ülkede çok koyu bir diktatörlük kurur. 1949'da H. Ali Korça Tiran Medresesindeki görevinden alınır ve Kavaja (Kavaya)'ya sürgüne gönderilir. Orada da hep takip edilir. Kavaja'da, hanımıyla ve iki oğlunun eşleriyle yaşar,

¹¹¹ Maksim Gjinaj – Petrit Bezhani, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, C. II., 2. b., Erkam Yayınları, İstanbul, 2002, 14-19; Kasollja, **Në Pragun E Misticizmit**, a.g.e., s. 71.

¹¹² Faik Kasollja, Bibliografite E Revistave “Zani I Naltë”, “Kultura Islame” Dhe “Njeriu”, Erkam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 61-78; Qazim Xhelili, Vehbi Dibra Personalitet Dhe Veprimtar I Shquar I Lëvizjes Kombëtare, Albin Yayınları, Tiranë, 1998, s. 96-107.

çünkü oğulları İlyaz ve Alaudin rejimden dolayı hapsedilirler. Bu arada devlet ona ne iş, ne maaş vermiş ve ne de can güvenliği sağlamıştır.¹¹³

Benim doğduğum ve büyüdüğüm şehir olan Kavaja muhafazakâr bir şehir olarak bilinir. İnsanları da yardımsever ve cana yakındırlar. Bunun göstergesi, bu şehre gönderilen sürgünlerin durumudur. H. Ali Korça, devlet tarafından adeta bırakılıp unutulmuş. Yaşamını sürdürmek için devlet ona ne bir iş ne de bir maaş vermiş. Halk ise fakir olmasına rağmen onları bırakmayıp, kendi ekmeğini onlarla paylaşmıştır.

H. Ali Korça'nın Kavaja'da çektiği ızdırapları onun öğrencisi olan Xhaferr Shkodra şöyle anlatmaktadır: *“Hafız'a çok kötü muamele edilmiştir. Burada halkın yardımıyla yaşadı. Buna rağmen hiç yılmadı. Ekonomik açıdan çok kötü durumdaydı, ama kötü görünmüyordu ve kendisini ele vermiyordu. O bir İslam âlimiydi. Kavaja'da 1949-1956 yıllar arasında din dersleri tertip etti. Ayrılmadan çalışıyordu. Bana ve bir arkadaşıma 16 ay boyunca bir evde gizlice ders verdi...”*¹¹⁴

Artık yaşlanmıştı. Arkasından çeşitli sistemler ve rejimler bırakmış, kaç defa ölüm cezasından kurtulmuştu. Bu sürgün hayatı ise onu hem maddi hem de manevi yönden yormuştu. Artık ihtiyarlık kapısını çalmıştı, ama o bu kadar acılar içerisinde olmasına rağmen yine boş durmuyordu. Birçok engele, takiplere rağmen, çok başarılı sayılmasa bile gizlice çocuklara ve gençlere dini öğretmeye çalışıyordu. Savaş sonrası yıllarında, bu büyük vatansevire ekmek bile sadaka olarak veriliyordu. Buna rağmen cesaretiyle bütün engelleri aşmaya çalıştı. Güçlü durdu, bütün hayatında yaptığı gibi. Maddi ve manevi ızdırap çektiği anlarda bile güçlü olmaya çalışıyordu. Belki de insanın hayatının son anlarında duyduğu manevi tesellidir. Bir aralık sonu gecesinde, acılarla eşlik eden bir üşüme hastalığından Hakk'ın rahmetine kavuştu. 31 Aralık 1956'da Kavaja'da gözlerini kapar. Cenazesi çok muazzamdı ve kaldırılırken çok büyük bir insan topluluğu ona eşlik etmişti. Hafız Sabri Koçi'nin ifadesiyle: *“... o gün Kavaja doluydu, çünkü ben sevgili Üstad'ın cenazesini defne hazırladım...”*

Arnavutluk için uğraştım

Hayatımı riske attım.

¹¹³ İbrahimi, Islami Dhe Muslimanët Në Tokat Shqipëtare Dhe Në Ballkanin Mesjetar/Shekujt IX-XIV, a.g.e., s. 97; Hafız Ali Kraja, A Duhet Feja A E Pengon Bashkimin Kombëtar, KMSH Yayınları, Tiranë. 2010, 12-30.

¹¹⁴ Yzedin Hima, **Vexhi Buharaja Pa Mite E Mjegull**, AIITC Yayınları, Tiranë, 2008, 45-58; Llagami, a.g.e., s. 128.

Ne kadar çektiğim anlatılamaz

Çünkü devlet suç diye tanır.¹¹⁵

B. ESERLERİ

H. Ali Korça, çok geniş, zengin ve çeşitli alanları ihata eden bir eserler külliyesi miras bırakmıştır. Toplam eser sayısı 25 civarındadır. Fakat bunların ancak yarısı basılabilmektedir. Basılmayan eserleri şu anda bulunmamaktadır. Komünizm zamanında H. Ali Korça rejim tarafından sürgüne gönderilmiş, bu da sadece onunla sınırlı kalmamış ailesini ve torunlarını da kapsamıştır. Arnavutluk istihbaratının kontrole geleceğini öğrenen ailesi korkusundan geri kalan evrakların ve basılmamış kitapların bir kısmını yakmış, bir kısmını toprağa gömmüştür. Günümüzde ise Korça'nın torunlarında önceden basılmamış hiçbir eser bulunmamaktadır

Denildiği gibi, bu külliye dışında kalan eserler Korça hayattayken de basılmamıştır. H. Ali Korça bunları ekonomik nedenlerden bastıramadığını anlatmaktadır. Basılan yeni külliyesinde ise 12 kitap bulunmaktadır. Birincisi yazar İsmail Ahmeti'nin H. Ali Korça hayatı ve eserleri üzerinde yapılan bir çalışmayı ve incelemeyi içermektedir. Geri kalan 11 eser ise H. Ali Korça'ya aittir.¹¹⁶

1. Akaid İle İlgili Eserleri

a. Myslimanija (Müslümanlık)

35 sayfalık bir kitapçıktır. Kitabın kapağında Milli Eğitim Müdürlüğü'nün baskısı olduğuna dair bilgi yer almaktadır. Kitap aslında daha çok bir İslam Akâid kitabı olup iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Amentü bölümüdür ve Ömer en-Neseî'nin "Metnu'l-Akaid" risalesinin çevirisidir. Ancak kendisi birkaç ekleme ve çıkarmalarda bulunmuştur. Kısaca bu bölümde İman şartlarını vermiştir. İkinci bölümde ise İslam'ın şartlarını yazıp kısaca açıklamıştır. 1. Şehadet, 2. Namaz (kılınış şekli, şartları ve namaz çeşitleri), 3. Oruç, 4. Zekât, 5. Hacc ve 6. Cihat. Ülkenin o zamanlarda geçirdiği zor günleri ve etrafın düşmanlarla çevrilmiş bulunduğu göz önünde bulundurulursa bu bölümde Cihad'ı neden İslam'ın şartlarına eklediğini daha rahat anlayabiliriz. Bu eseri Öğrencilerine tahsis

¹¹⁵ İsmaili, a.g.e., s. 73-79; Zekaj, a.g.e., s. 140-158.

¹¹⁶ İsmaili, a.g.e., s. 19-37; Basha, **İslami Nė Shqipėri Gjatė Shekujve**, a.g.e., s. 158; Basha, **Nėpėr Gjurmėt E Islamit**, a.g.e., s. 201.

ettiği için kitap derslere bölünmüştür. Birinci bölüm 15 dersten, ikincisi ise 8 dersten oluşmaktadır.

Tespit edilen kaynaklara dayanarak Hafız Ali Korça'nın itikadî görüşlerini anlamamıza yardımcı olacak eserlerden birisi de be eserdir. Korça'nın Kelâm konusundaki görüşlerin iyi bir kısmını bu eserden öğrenebiliriz. Kendisi Türkiye'de okuduğu için Kelâmi görüşleri de burada oluşmuştur. Kelâm sahasındaki itikadî görüşleri Mâturidiye mezhebine mensuptur.¹¹⁷

Birinci bölüm; yukarıda değinildiği gibi bu bölüm imanın şartlarını içermektedir. Aslına bakarsak bu bölüm H. Ali Korça'nın orijinal bir yazısı değildir. Bu bölüm Maturidi âlimlerinden olan Ömer en-Nesefi'nin yazdığı klasik 'Metnü'l-Akaid' risalesinin çevirisidir. Fakat baştan sonuna kadar alıp çevirmemiştir. Bazı yerlerde eklemelerde bazı yerlerde de kısaltmalarda bulunmuştur. Burada ilk başta imanın şartlarını verdikten sonra Allah hakkında bahsetmeye başlamaktadır. Kendisinin eklediği bölümde Allah inancından bahs eder ve Allah varlığını ispat etmek için üç örnek vermektedir:

Birinci örnekte, biz güzel bir yazı gördüğümüzde hemen bu yazının sahibini aklımıza getiririz. Birisi bize bu yazının kendi kendine yazıldığını söylese biz ona inanır mıyız? Asla! O zaman göklerdeki yıldızları, dağları, denizleri, nehirleri, ağaçları, taşları, kuşları ve insanları gördüğümüzde yaratıcısını aramalı mıyız? Bunlar kendi kendine mi yaratıldı? Hayır Asla! İşte o zaman aklımızda bu kâinatın yaratıcısı olan Allah'ı bulabilirsiniz demektedir. İkinci örnekte ise şunları yazmaktadır; biz güzel ve bahçeli bir ev gördüğümüzde onu yapan bir usta olduğunu biliriz. Eğer biri bize taşlar, tahtalar ve malzemeler kendi kendine bir araya gelip ev oluştu derse biz inanır mıyız? Tabi ki hayır! Zira hepimiz biliyoruz ki bir ev kendi kendine inşa edilemez, muhakkak onu inşa eden biri vardır. Peki, hal böyle iken nasıl olur da kâinat kendi kendine meydana gelmiştir? Demek ki onun da bir yaratıcısı vardır ve o da Allah'tır. Üçüncü örnekte, bir denizin veya bir gölün üzerinde giden büyük ve dolu bir gemi gördüğümüzde, bu geminin ustası ve onu süren kaptanını düşünürüz. Eğer birisi çıkıp da tahtalar bir araya geldi, bağlandı ve gemi meydana geldi, sonra yine kimse olmadan denizde yürüdüğünü söylese tabi ki güleriz. Hal böyle iken nasıl olur da gökteki yıldızlar kendi kendine yaratılsın ve sonra yine kendi kendine dönsün. Aklımız bizi kâinatın gerçek ustası olan yüce Allah'a götürür.

---

¹¹⁷ İsmaili, a.g.e., s. 143.

Bundan sonra geri kalan kısmı hep Ömer Nesefti'nin Metnu'l-Akaid risalesinden çeviridir. Bir tek parça çıkarılmış o da hilafet ile ilgili olan parçadır.

İkinci bölümde ise İslam'ın şartlarından bahseder. İslam'ın beş şartı olan Şehadet, Namaz, Zekât, Oruç, Hac diye sıralar ve altıncı şart olarak gördüğü Cihadı eklemiştir. Bunların hepsini kısa kısa açıklamaktadır. Mesela namazın kılınışı şeklini, iç ve dış rükünlerini, sonra zekâtı açıklar ve sonunda şöyle ekler: *“Zekât fakirlerin hakkıdır. Vermeyen kişi hem dinine hem de kardeşine ihanet etmiş olur, çünkü eğer zekât verilirse hiçbir fakir Müslüman dilenmeye mecbur kalmaz”*. Sonra orucu, fitre sadakasını ve haccı açıklamaktadır. H. Ali Korça'nın kendisi eklediği, fakat bizce konjektürel şartlar göz önünde bulundurarak eklediği bir şarttır. Allah yolunda cihad İslam'a göre farzdır. Fakat İslam'ın şartlarından değildir. Kendisi de bunu iyi bilmektedir. Fakat Arnavutluğun o dönemdeki şartlarına baktığımızda onun neden buraya aldığı anlaşılmaktadır. Yoksa durup dururken onu ihdas etmiş değildir. Dolayısıyla onun imanını tartışmak yerine, Arnavutluğun o günkü şartlarına bir göz atmamız yeterli olur. Cihad kısmını kendisi şöyle açıklar: *“Düşmanın saldırdığı ülkenin herhangi bir yerinde olan hakiki mü'min eğer sınırı geçmesi gerekiyorsa, cihad ona farzdır. Eğer savaş genişlerse o krallığın bütün Müslümanlarına cihad farz olur”*. Son olarak birkaç sayfa daha öğretmen-öğrenci şeklinde karşılıklı diyalog kurarak namazın kılınışı şeklini öğretmektedir.¹¹⁸

b. Kur'ani I Madhenushem E Thelbi I Tij (Kur'an-ı Kerim ve Özü)

H. Ali Korça'nın yazdığı eserlerinden en önemlisi bu kitaptır. Bu eserle bir din alimi olarak İslam literatürüne yaptığı en büyük katkılardan birisidir. Her ne kadar H. Ali Korça'nın eserleri çok önemli ise de biz bu eserin önemine binaen böyle bir değer yüklemesi yapıyoruz. Daha sonra bastıracağı “Rubaijjati A Katroret e Umer Khajjamit” kitabı ve bu kitaptaki yazılar H. Ali Korça'nın entelektüel boyutunu en iyi şekilde yansıtan iki kitap olmuştur. Bu iki kitap birçok ansiklopedik bilgiler içermektedir. Korça Tarih, felsefe, tefsir, kelam, mezhepler ve dinler tarihi, edebiyat v.s. sahalardaki bilgilerinin çoğunu bu iki kitapta yansıtmaktadır.

Tefsir ettiği ayetlere baktığımızda daha çok güncel konular ve iman bahisleri üzerinde durduğunu görüyoruz. En çok dikkat çeken konu Hz. Peygamber'in nübüvvet

¹¹⁸ Basha, **Rrugëtimi I Fesë Islame Në Shqipëri (1912–1967)**, a.g.e., s. 78-96; Hafız Ali Korça, **Myslimanija**, Dega E Arsimit Yayınları, Tiranë, 1925, s. 2-27; Korça, **Shtatë Ęndërrat E Shqipërisë**, a.g.e., s. 38; Said Najdeni, **Fe Rrëfenjëseja E Myslimanëvet**, Mbrothësia Yayınları, Sofya, 1900, s. 28-34; Ahmedî, a.g.e., s. 142-145.

konusudur. Diğer konular ise ağırlıklı olarak Allah, din ve Ahiret konularıdır. Tefsirin en önemli özelliği bir ekole bağlı olmayıp birçok tefsir ekolünü birleştirmesidir. Felsefe, tasavvuf, kelam, bilimsel (fennî) ekollerden istifade ederek yorum yapmaya çalışmıştır. Bunun en güzel örneği Fatıha ve Kafırun surelerinde yaptığı tefsirdir.

Yukarıda zikredilen kitap, yazarın tefsir sahasında yazdıklarının hepsi değildir. Bunu kitabın ön sözünde kendisi ifade etmektedir. Birkaç tefsir kitabını önüne alıp el yazmasıyla 2000 sayfa derli toplu bir tefsir yazmıştır. Ancak bu tefsiri gün yüzüne çıkarıp bastırmak için yüklü bir para miktarı gerekiyordu. Kendisinde bu para olmadığı için daha sonraki bir zamana tehir ediyor ve onun yerine Fatıha ve Bakara suresinin yirmi yedi ayetine kadar tefsir ve meâlını yazıp bastırmıştır. Bu kitap ise araştırmacı İsmail Ahmeti'nin, H. Ali Korça'nın çeşitli dergi ve gazetelerde farklı zaman dilimlerinde yazdığı tefsir ile ilgili yazılarının derlenmesidir. Bu kitap çeşitli dergilerde ve zaman dilimlerinde yazıldığı için kitaptaki konular birbirine pek insicamlı değildir. Kitabın içeriğine baktığımızda Fatıha suresinin tefsiri ile başladığını görmekteyiz. Akabinde Bakara suresinden birkaç sayfanın meali verilmiştir. Bunun akabinde Araf suresinin 158. ayetini alıp tefsir etmiştir. Bu ayetin tefsiri yaklaşık kitabın yarısını teşkil etmektedir. Daha sonra ölüm fenomeninden bahsederek ayetin kelimelerini tek tek tefsir etmektedir. Ve sonra sırayla Maun, Nasr, Kadir, Tekasür, Humezeh, Alak, Zilzal, Duha, Kafırun, Felek ve Nass surelerinin tefsirini yapmaktadır.¹¹⁹

Asıl tefsir kitabını yazarken kendisi birkaç tefsirden yararlandığı söylemektedir. Yararlandığı kaynakları kendisi doğrudan söylememekle birlikte diğer eserlerinden farklı bağlamlarda zikrettiği eserler vardır. Bunların başında kendisinin okuduğu ve öğrencilerine de okuttuğu M. Abduh'un "*Menar*" tefsiri gelmektedir. Bunun dışında Bursevi'nin *Rûhul-Beyan* tefsirine ve Osmanlı medreselerinde meşhur olan Beydavi'nin tefsirine de atıflar yapmaktadır. Bunu dışında hangi tefsirlerden yararlandığı hakkında ne kendisinde ne de bir başka çalışmada bir işaret yoktur. Tefsir kaynakları dışında yararlandığı eserler vardır ancak onları daha aşağıda zikredeceğiz.¹²⁰

El yazması halinde olan ve kendisinin bastıramadığı tefsirin akıbetini araştırdık. Eski kitapları bastırmakla uğraşan, bu yolla geçinenlerin bazılarına sorduk. Fakat bu kitap

¹¹⁹ Qani Nesimi, **Ortodoksizmi te Shqiptaret (Historia e religjioneve)**, Tetova Yayınları, Tetove, 2005, s. 214–218; İbrahimi, a.g.e., s. 111.

¹²⁰ Korça, **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 164; Hafız Ali Korça, **Bolshevizma A Ç'katërrimi I Njeriut**, Mbrothësija Yayınları, Tiranë, 1925, s. 18-23; Korça, **Myслиmanija**, a.g.e., s. 20-24; Korça, **Shtatë Ëndërrat E Shqipërisë**, a.g.e., s. 37.

bulunmamaktadır. Bulunma ihtimali de çok düşüktür. H.Ali Korça'nın torunu ve aynı zamanda onun ismini taşıyan Ali Korça onda kalan son belgeleri araştırmacı İsmail Ahmeti'ye vermiştir. Bu külliyyatın basımını sağlayan İsmail Ahmeti de basmadığına göre onda da yoktur. Geriye küçük bir ihtimal kalıyor, o da ailesi dışında birinde bulunabilir. Torunu tarafından nakledilen bir bilgiye göre Komünizm döneminde Arnavutluk'taki MİT'in bir baskınına uğrayacağını öğrenen aile birçok belge ve el yazmasını yakmış ve gömmüştür. Dolayısıyla H.Ali Korça'nın bu külliyyatın dışında bir kitabını bulmak neredeyse imkânsızdır. Yani kendisinin yazdığı fakat basmadığı eserler maalesef kaybolmuştur. Hele bu büyük tefsirin de kaybolması çok büyük bir kayıptır. Kendisinin yıllardır emek verdiği ve belki de Arnavutluk'taki dini literatür için bir hazine değerinde olan bu kitap maalesef ortadan kaybolmuştur.

Kitabın içeriğine indiğimizde, Fatiha suresinin tefsiriyle başlar. Fatiha suresini ayet ayet alıp tefsir eder. Tefsir akıcı ve hoştur. Özellikle surenin son ayetinde 'hidayet-i içtimaiye' ve 'ibadeti içtimaiye'ye vurgu yapar ve bunun nasıl olacağını açıklar. Akabinde H. Ali Korça'nın yaptığı 'tefsir-i fenni' ve 'tefsir-i tasavvufi' çok dikkat çekicidir. Tefsir-i Fenniye'de Allah'ın kâinatı, âlemleri, gökteki yıldızları, insanı bir damla sudan bu kadar güzel surette yaratmasından ve hayvanlarda gösterdiği büyük sanattan bahseder. İşte bütün bunlar Allahın varlığına ve birliğine delalet ediyor der. Yani sineği, arıyı ve gördüğümüz her şeyi okursak, hepsinin büyük bir semavi kitaptan olduğunu göreceğimizi söyler. Tasavvufi tefsirinde ise "*Sen her yerdesin, nereye gözlerimizi çevirip bakarsak göreceğiz ki sen apaçık nursun. Senin nurun o kadar parlaktır ki gözlerimiz kör oluyor ve seni göremiyoruz. Allahım! Suç bizimdir, zira kalbimizin karanlığı ve nefsimizin sisi o kadar kalınlaşmıştır ki gözlerimizi perde tutmuş ve seni göremiyoruz*". Akabinden Rahman ve Rahim sıfatlarının tecellilerinden bahseder ve en sonunu dualarla bitirmektedir.¹²¹

Yapılan ilk baskı ekonomik nedenlerden dolayı ancak küçük bir kitapçık şeklinde çıkmıştı. O da Fatiha suresinin tefsiri ve Bakara suresinin 29. ayetine kadarki mealiydi. Diğer eklenen kısım ve bölümler ise yazarın "Zani i Nalte" dergisinde verdiği yazılardan, yeni basılan külliyyatında derlenmiştir. Bakara suresinin mealine baktığımızda H. Ali Korça'nın Arapçaya ve tercüme tekniklerine sahip olduğunu görüyoruz. Burada saf bir Arnavutça ve akıcı bir dil hâkimdir. Buradaki meal saf bir meal olmayıp biraz da tefsirle karışmış bir mealdir. İlk baskısında sağda Kur'ani Kerim ayetleri ve solda meâli verilmiştir.

¹²¹ Korça, **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 67-76; İsmaili, a.g.e., s. 203-206; Bala, a.g.e., s. 306-308.

Yalnız bu meâl 29. ayete kadar yapılmıştır, devamı yukarıda zikrettiğimiz nedenlerden gelmemiştir.

Akabinde Araf suresinin 158. ayetinin tefsiri verilmiştir. Başlığı “Hz Muhammed (s.a.v.)’ın nübüvvetin evrenselliğine delalet eden ayet (Birçok Avrupalı araştırmacıların belgelerine dayanarak) adını taşımaktadır. Bu başlık altında H. Ali Korça’nın on yazısı mevcuttur ve her ay “Zani i Nalte” dergisinde yayınlanmıştır. Kitapta yaklaşık 90 sayfa tutmaktadır. Bu yazıların amacı Hz. Peygamber’e gelen nübüvvet ve ilahi mesajın evrensel olduğunu kanıtlamaktır. Bu amacın olağandışılığı ise batılı araştırmacıların kaleminden çıkan yazıları kullanmaktır.

Bu sayfaya kadar uzanan konu içerik olarak çok zengindir. Siyer, İslam tarihi, medeniyet tarihi, mantık, kelam, felsefe vs. gibi İslami ilimlerle de harmanlaşmıştır. Fakat asıl mesele batılı araştırmacıların yazdıklarıdır. Burada temel referansı Sir Thomas W. Arnold (1864-1930)’un yazdığı “*The Preaching of İslam*” kitabıdır. H. Ali Korça İngilizce bilmiyordu dolayısıyla bu kitabı Fransızcadan okuduğunu düşünüyoruz. Bildiği dillerden ancak bir Fransızca çevirisinden okumuş olabilir, çünkü Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine bu yazıların yazılmasından birkaç yıl sonra çevrilmiştir. Bunu kanıtlayan bir başka delil de T.W Arnold’un verdiği dipnotları ve referansları kendisi olduğu gibi aktarmasıdır. Metin Thomas W. Arnold’un ve başka batılı araştırmacıların sözleriyle süslenmiştir. Temel kaynak T. W. Arnold’un olmasına rağmen H. Ali Korça dipnotlarında ara sıra diğer araştırmacıların kitaplarını da göstermektedir. Onlara ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir, fakat “*The preaching of İslam*” kitabına bir göz attığımızda aynı dipnotların orada da olduğunu görmekteyiz. Kanaatimizce H. Ali Korça aynı dipnotları kullanmıştır, çünkü o kitaplara ulaşmak o dönemde çok zordu, hatta bazıları Fransızca değildir.¹²²

Şimdi biz bütün yazıları teker teker incelemek yerine, bu yazıların özetini ve verilmek istenen mesajı sunmaya çalışacağız. Böylece detaylardan kurtulmuş oluruz ve vermek istenen mesajı doğrudan iletmiş oluruz.

Avrupa’da hâkim olan din karşıtı, materyalist, pozitivist ve evrimci görüşler herhalde H. Ali Korça’nın yaşadığı dönemde entelektüelleri ve gençleri biraz etkilemiş olacaktır ki, kendisi böyle yazıları yazma ihtiyacı duymuştur. Ara sıra kendisi de entelektüel(!) geçinenlerin genelde dini ve özelde İslam’ı beğenmediklerini ifade

¹²² Korça, **Kur’ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 112-123; İsmaili, a.g.e., s. 89-95; Najdeni, a.g.e., s. 26-34; Ahmedî, a.g.e., s. 162.

etmektedir. Hâlbuki din evrensel bir olgudur, yani insan dinsiz yaşayamaz. Kaldı ki batıda bile birçok Lord'un çocukları her şeyini bırakıp misyonerlik yapıyorlardır. Teslis inancı olan Hıristiyanlık bile yayılıyor, İslam ise doğru ve evrensel olmasına rağmen bazı insanlar tarafından hor görülmektedir. Bu dönemde H. Ali Korça İslam'ın doğru din ve Hz. Peygamber'in hak peygamber olduğunu ispat etmek için yola koyulmaktadır.¹²³ Verdiği delilleri ve kullandığı argümanları şöyle özetlemek mümkündür:

- *Hz. Peygamberin (s.a.s.) hayatı:*

Hz. Muhammed (s.a.s.) Peygamber olmadan önce ve olduktan sonra yalan söylediği görülmemiştir. Putlara hiç tapmamış ve her zaman karşı çıkmıştır. Peygamber olmasına rağmen söylediği şeyleri ve gelen vahyi en çok kendisi uyguluyordu. Arabistanın o kadar yeri hâkimiyeti altında olmasına rağmen kendisi yine fakirlerle oturup kalkıyordu.

- *İslam'ın kısa bir sürede dünyaya yayılması:*

Hıristiyanlığa baktığımızda 3. ve 4. asırda Roma İmparatorluğun vasıtasıyla ve kılıcıyla yayılmaya başladı. Hâlbuki İslam bir yüzyıl bile geçmeden dünyanın dört bir tarafına yayılmıştı.

- *İslam'ın barış yoluyla ve insanları zorlamadan yayılması:*

Müslümanlar (la ikrahe fi'd- din) ayetine bağlanarak diğer insanların müslüman olması için baskı yapmamışlardır. 18 y.y.'da bile Avrupalılar tarafından Hıristiyan Araplar gördüklerini anlatıyorlar.

Müslümanlar gittikleri yerlerde diğer dinleri karıştırmamışlar. Onların mabetlerini yıkmamış, camiye çevirmemiş aksine zaman zaman onarmışlardır. Bunları bile o insanların iradesiyle ve rızasıyla yapmışlardır. Bir beldedeki diğer din mensuplarına küçük bir vergi karşılığında can, mal, ırz, din ve vicdan hürriyetini tanımışlardır. Bazen Müslümanlarla tartışmalar içerisinde olsa bile kendi dinlerinin doğru olduğunu savunmaları için, müsaade etmişlerdir. Dahası devlet içinde ve yönetimde onlara da yer verilmiştir.

- *Bunun böyle olduğunu İslam tarihinin ispat etmesi:*

İslam tarihine baktığımızda bunun böyle olduğunu gösterecektir. Kendisine en çok verdiği örnek Endülüs örneğidir. Uzun uzun anlattığı Endülüs örneğinin, başka hiçbir dinde

---

¹²³ İsmaili, a.g.e., s. 89-106; Korça, **Myslimanija**, a.g.e., s. 23; Korça, **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 194-206.

ve kültürde bulmak mümkün değildir. İşte bütün bunlar İslam'ın evrensel bir din olmasından kaynaklanır ve öyle olduğuna dair bu ve başka deliller mevcuttur.¹²⁴

Başından beri verdiği, “Ey insanlar, şüphesiz ben sizler için Allahın elçisiyim” (Kur'an 7:158) ayeti verilmesini bu konunun hem tefsiri hem de delilidir. Tabi ki H.Ali Korça'nın verdiği deliller, yaptığı açıklamalar bu kadarla sınırlı değildir. Biz sadece yazdıkları hakkında küçük bir fikir vermek istedik. Yoksa onların hepsini açıklamaya ve yorumlamaya kalkışırsak tezin amacı dışına çıkmış oluruz. Kitaba müstakil bir çalışma gerektirir ve buna rağmen tek bir alana sığdırmak mümkün değildir. Mesela tefsirden tez alan öğrenci, bunu sadece tefsire indirgeyemez. Zira bu kitap birçok İslami bilimleri iyice harmanlanmıştır.

Bu fasıl kapandıktan sonra kitabın geri kalanı Amme cüzündeki birkaç sürenin tefsirine ayrılmıştır. Burada tefsir edilen sureler sırayla şöyledir: Maun, Nasr, Kadr, Tekasür, Humeze, Alak, Zilzal, Duha, Kafirun, Felek ve Nass. Buradaki sıralama yayınlama kronolojisine göre yapılmıştır. H. Ali Korça bunları sıraya göre değil, muhtemelen ihtiyaca ve karşılaştığı problemlere göre yayınlamıştır.

H.Ali Korça bu sureleri tefsir ederken geleneksel tefsir anlayışından çok fazla ayrılmamaktadır. Ancak tefsir ettiği bu surelerden iki tanesi çağdaş tefsir anlayışına daha yakındır. Bunu Alak, Zilzal ve Kafirun surelerin tefsirinde müşahede edilmektedir. Mesela Alak suresinin tefsirinde Müslümanlar Allahın 'Oku' emrine uyarak bir ilim, irfan ve kültür medeniyeti kurdular. Çok büyük âlim ve bilim adamları yetiştirdiler. İslam medeniyetin büyümesinde sadece erkekler değil, kadınlar da katkıda bulunmuştur. Erkekler gibi, onlarda da ilim, bilim, kültür ve irfanla uğraşmışlar. Bunu sadece sözde olmağını somut örnekler ve birkaç kadının ismini sıralayarak anlatıyor. Zilzal suresinin tefsirini yaparken de jeoloji, coğrafi ve çeşitli istatistik bilgileri verir. Kafirun suresinin tefsirine gelince şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki H.Ali Korça yaptığı en güzel tefsirlerindedir. En güzellerinden derken elimizdeki olan diğer surelerin tefsiriyle kıyaslıyoruz. Yazar burada sürenin tefsirini yapmaya başlamadan önce dinlerin doğuşundan ve dine olan ihtiyacından bahsetmektedir. Dinin doğuşundan bahsederken birkaç batılı filozof ve dinler tarihçisinin görüşüne katılarak dinin tabii (natüral-fitri) olduğunu söylemektedir.. Kendisi İslam dünyasında ve Batı'da yapılan dinler tarihi çalışmalarından haberdardır. İslam dünyasından Şehristani ve İbni

---

¹²⁴ Korça, *Myслиmaniya*, a.g.e., s. 16; Korça, *Bolshevizma A Ç'katërrimi I Njeriut*, a.g.e., s. 45-47; Korça, *Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij*, a.g.e., s. 70-86.

Hazm'ın eserlerinden bahseder. Batı'da ise ilk dinler tarihçisi F. Max Müller, Withney, Rivelle, Von Drey ve Tiele'den bahseder. Aynı zamanda Müslümanların ve Batılıların dinler tasnifinden uzunca bahsetmektedir.¹²⁵

H. Ali Korça dinler tarihçisi değildi, peki bütün bu bilgileri nereden almıştı? Biz bunu araştırırken gördük ki Batılıların dinler tasnifi verirken, tanımların yanında Arapça ve Osmanlıca isimlerini de vermişti. Osmanlı zamanında yapılan dinler tarihi kitaplarına araştırınca baktık ki H. Ali Korça bu bilgileri M. Şemsettin Günaltay (1883-1961)'ın *Tarih-i Edyan* (İstanbul:1922) kitabında bulmuştu. Yani kitabın çıkışından 7 sene sonraya tekabül ediyor. Uzun bir süre olarak algılanabilir, fakat Arnavutluk'un şartlarıyla kıyasladığımızda aslında böyle bir kitabın H. Ali Korça'ya ulaşması biraz zordu. İşte burada H. Ali Korça'nın mahareti ortaya çıkar, yani o kadar zorluklara rağmen kendisi yurtdışında bile olsa yeni çıkan kitapları takip edebilmişti. Daha önce Thomas W. Arnold'un kitabından da bahsetmiştik. O kitabı da Fransızcadan okumuştur. Kitabı okumak belki ayrı bir şey, fakat kitapları bulmak ve getirmek biraz zor bir işti. Bütün bu zorluklara rağmen H. Ali Korça bunlara muvaffak olmuş. Bu da onun büyüklüğünü gösteren bir alamet olsa gerek. Şimdi buradan bir parça aktarıyoruz:

“İlk önce dinlerin doğuşu ile ilgili, İslam alimleri yazmışlardır. Bunlardan en meşhurları Bağdadî, Makdisi, Şehristani, İbn Hazm, Harrani, Kaşmiri vs. Aynı zamanda ulema, dinlerin felsefeleriyle ilgili binlerce cilt eser yazmış, ki bunlar hicretin birinci asrından başlamış, devam etmiş ve günümüze kadar da devam ediyorlar. En ünlülerin isimleri şöyledir:

Hasan el-Basri, Vasıl b. Ata, Amr b. Ubeyd, Cehm b. Safvan, Ebu Huzeyl, İbrahim en-Nazzam, Muammer, Ebu Ali Cubbai, Amr Bahr, Ebu Haşim, Ebu'l-Hüseyin vs. Bunlar İslam felsefesinin temellerini attılar. Hicri üçüncü asırda eski milletlerin felsefelerini de aldılar. İslam Felsefesi ayrı bir renk aldı ve daha çok gelişti.

Bu asrın en meşhurları şunlardır:

Ebu Muhammed Abdullah, Ebu'l-Hasan el-Eşari, Ebu'l-Abbas, Bahili, Muhammed Mücahid, Ebu Bekir Ebheri, Ebu Bekir Bakillani, Ebu İshak, Ebu Zer Herevi, Semani, Ebu Meali, Ebu'l-Vehhab Bağdadi, Ebu Mansur, Kuşeyri, Beyhaki, Hatip Bağdadi vs.

---

¹²⁵ Korça, **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 165-178.

Dördüncü asırda, İslam filozoflarının en büyüklerinden oluşan cemiyetten büyük bir ansiklopedi gibi “Tuhfetu İhvanı Saffa” kitabı yazıldı. Bu cemiyetin üyeleri şunlardı:

Ebu Suleyman el-Busti, Ebu’l-Hasan ez-Zencani, Ebu Ahmed el-Mihrecani, Ebu’l-Hasan Avfi, Zeyd b. Rifa, Kindi, Ebu Tayyib Serahsi, Ebu Zeyd Belhi, Ebu Nasr Farabi vd.

Beşinci asırda, İslam felsefesi çok gelişti. Asrın en ünlüleri şunlardır:

Gazali, İbn Sina, İbn Saiğ, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, Amidi, Ebu’l-Feth Şehristani, Kadı Beydavi, Fahrüddin Razi, Nasirüddin Tusi, Adudi, Sedaddin Taftazani, Seyyid Şerif Cürcani, Herevi, Cevzi vd.

Diğer yüzyıllarda Katip Çelebi, Gelenbevi vs. filozof çıkmıştı.

Asrımızda şunlar zikredilebilir:

Cemaleddin Afgani, Şeyh Muhammed Abduh, Hasan Siddık Han, Mercani, Seyyid Emir Ali, Ferid Vecdi, Musa Carullah, Şeyd Reşid Rıza vs.

Tasavvuf üzerinde yazı yazmış en ünlülerinden şunlardır:

Cüneyd-i Bağdadi, Abdül-kadir Geylani, Ahmet Rifai, Gazali, Şihabuddin Sühreverdi, Necmüddin-i Kübra, Muhyiddini Arabi, Hasan Şazeli vd.

Abbasi zamanından beri alimler, dünyanın dinlerini derinden kurcalamaya başladılar. Tevratı, İncili ve diğer din mensuplarının kitaplarını çevirdiler ve bunlar üzerinde birçok reddiye yazdılar. Tevrat ve İncil’in en büyük eleştirilerini, İbn Hazm Millel ve Nihal kitabında yazmıştır. (5 büyük cilt)

İslam alimleri dinleri şöyle tasnif ederler:

1) Hakk dinler

2) Batıl dinler

Bu tasnif ahlaki değerlerden, ahlaki davranışlara bağlı, sadece kadim ve bir olan Allah’a ibadete göre yapılmıştır. Bu ölçüden ayrılan dinlere “Batıl Dinler” denir. Avrupalılardan dinler tarihi hakkında ilk yazan kişi F. Max Müller’dir.

*Şehristani Mecusiliği, Budizmi, Yahudiliği, Hıristyanlığı ve İslam'ı din, Sabiileri, Müşrikleri ve Brahmanları ise dinsiz olarak değerlendirir. İbn Hazm da buna yakın bir tasnif yapar.*¹²⁶

Daha sonra batılların yaptığı dinler tasniflerini yazara göre sıralamaktadır. Bu iktibasta görüldüğü gibi H. Ali Korça İslam felsefesinden, İslam düşüncesinden, dinler tarihi, tasavvuf ve kelamdan iyice haberdardır. İsmi geçen âlimlerin birçoğunun eserlerini okumuştur. Fakat ne yazık ki onun gibilerin sayısı çok az olduğu için anlaşılmamış ve hala anlayan yoktur. İnşallah yeni nesil ilahiyatçıların yetişmesiyle anlaşılır ve gerçek değerini kazanacaktır.

2. Diğer Dini Eserleri

a. Historia e Shenjte Edhe Të Katër Halifetë (Mukaddes Tarih ve Dört Halife)

Bu kitapta yazar Hz. Âdem'den başlayıp sırayla Hz. Peygamber'e kadar gelen peygamberlerin tarihini yazmaktadır. Sıraladığı peygamberler Adem, Şit, İdris, Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Lut, İsmail, İshak, Yusuf, Musa, Yuşa, Davut, Lokman, Süleyman, İlyas, Yunus (aleyhim selam)'dır. Ayrıca Kur'an'da geçmeyen fakat Kitab-ı Mukaddes'te geçen bazı peygamberlerin tarihini, Hz. Meryem, İsa (a.s.) ve nihayet Hz. Peygamber'in hayatını mirac olayına kadar şiir şeklinde tasvir etmiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın hayatını anlattıktan sonra Teslis inancına geniş bir tenkit yapmaktadır. Teslis'in çeşitli dinlerde ve kültürlerdeki şeklini anlatır. Örneğin Hinduizm, Budizm, Eski Mısır, Eski İran, Greko-Romen vs. milletlerdeki teslis inancıyla ilgili kısa kısa bilgi verir. Kitap 75.000 beyitten oluşur ve aynı zamanda H. Ali Korça'nın en hacimli kitabıdır.¹²⁷

b. Mevludi (Mevlid)

H. Ali Korça'nın önemli eserlerden birisi de Arnavutça yazdığı Mevlit metnidir. Malum Osmanlı kültürünün önemli bir parçası da mevlittir. Mevlit, Anadolu'da yaygın olduğu gibi Arnavutluk'ta da yaygındır. H. Ali Korça'dan önce Arnavutça Mevlit metni vardı, ama H. Ali Korça'ninkini diğerlerinden ayıran ve değerli kılan tercüme olmamasıdır. Yazılan diğer Mevlitler genelde S. Çelebi'nin çevirisidir. Her ne kadar 1909'da basılmışsa da ilk metin 1900'lü yıllarda yazılmış ve H. Ali Korça'nın yazdığı ilk eseri olduğu

¹²⁶ Korça, **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 132-139; Ahmedi, a.g.e., s. 143-156; İsmaili, a.g.e., s. 86-108; Najdeni, a.g.e., s. 43; Pirraku, a.g.e., s. 267-271.

¹²⁷ Korça, **Historia E Shenjtë Edhe Katër Halifetë**, a.g.e., s. 67-82; İsmaili, a.g.e., s. 70-74.

düşünüyor. Daha sonra 1923 ve 1944'te olmak üzere iki baskı daha yapmıştır. Yeni baskılarda müellif eklemelerde bulunmuştur. Mesela 1909 baskısı 444, 1923 baskısında 562, 1944 baskısında ise 580 beyitten oluşmaktadır.¹²⁸

c. Treqind e Tri Fjalet e İmami Aliut (Hz. Ali'nin Üç Yüz Üç Sözü)

İslam'ın Arnavutlar arasında yayılmasıyla İslam ve Müslümanların kültürü de yaygınlık kazandı. İslam ve Müslümanlar girdikleri yerlerde yerel kültürü etkilediler. İhtida hadiseleri, doğrudan veya günlük alışverişler gibi olaylarla bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşim sadece inançla sınırlı kalmayıp kültür, adet, gelenek, görenek, dil ve düşünce alanlarını da kapsamaktadır. Saydığımız alanların bağlamında atasözleri ve büyüklerin sözleri de almaktadır H.Ali Korça bu kültürden etkilenmiş ve kendisi bu kültürü daha da zenginleştirmesi için böyle bir kitap telif etmiştir.

Hz. Ali'nin sözleri İslam kültüründe Nehcu'l-Belaga kitabıyla meşhur olmuştur. H.Ali Korça bu kitaptan haberdar olmuştur. Ancak kendisi Hz.Alinin sözlerini çevirirken bu kitaptan doğrudan faydalanmamış. Faydalandığı kaynaklardan bir bilgi vermemektedir. Kitabın içeriğine gelince H. Ali Korça bu sözleri toplamış çevirmiş ve her sözün başına numara koymuştur. Sözlerin sayısı 303 olup gelişi güzel sıralanmış ve hiçbir başlık altında toplanmamıştır.

Kitabın önemine gelince yazıldığı dönem itibariyle çok büyüktür. 1910 yılında kongreler düzenlemişti ve Arnavutça öğretimi için zorlu mücadeleler veriliyordu. Dolayısıyla bu kitap siyasi ve dini önemi olduğu gibi kültürel bir önem de içeriyor. Kitap "İstanbul Alfabeti"yle yazılmıştır. Böylece hem Arnavutça diline katkıda bulunmuş hem de kültürüne. Yirmi sayfa kadar olan bu kitabın yazıldığı döneme bakarak bir değer biçilebilir. Yoksa yirmi sayfa çevrilmiş sözlerin önemi anlaşılabilir. Belki de hafife alınır. Bunun yanında bu sözleri çevirerek dini kültüre ve hayata katkıda bulunmuş oluyor ve Hz. Ali gibi birinin halk tarafından bu yönüyle de tanınmasına vesile oluyor.¹²⁹

ç. Jusufi me Zelihane (Jusuf (a.s.) ve Züleyha)

Aslında bu kitap H. Ali Korça'nın müstakil bir kitabı değildir. "Historia e Shenjte edhe Te Kater Halifete" kitabının bir bölümüdür. Normalde ilk kitabında hikâyeye daha uzundur. Hikâyeye Hz. Yakup'la başlar, sonra Züleyha'nın memleketinden ve onun üç

¹²⁸ Korça, **Mevludi**, a.g.e., s. 3-27; İsmaili, a.g.e., s. 72-75.

¹²⁹ Korça, **Treqint E Tre Fjalët E Imam Aliut**, a.g.e., s. 8-19; Pirraku, a.g.e., s. 376; Ahmedi, a.g.e., s. 132.

rüyasından bahsederek devam eder. Daha sonra Züleyha'nın Mısır Maliye Bakanıyla evlenmesi, Yusuf'un rüyaları görmesi ve onları babasına anlatmasıyla uzar. "Jusufi me Zelihane" kitabı ise Yusuf'un babasına rüyalarını anlatmasıyla başlar ve ilk kitapta olduğu gibi sonuna kadar devam eder. Diğer hikâyelerde israiliyattan kaçınmaya çalışmış, ama burada yer yer israiliyat hikâyeleriyle ve kendi renklendirmeleriyle süslemiştir.

d. Bolshevizma A Çkaterrimi i Njerezimit (Bolşevizm ya da İnsanlığın Yıkılışı)

H. Ali Korça'nın ferasetinden bahsedecek olursak, şüphesiz bunun en iyi örneği "Bolshevizma" adlı kitabıdır. Bolşevizm devriminden birkaç sene geçmemişti ki H. Ali Korça onun tehlikesini sezmiş ve milleti uyandırmak için bu kitabı yazmıştı. Kitapta görüldüğü üzere Üstadın konuyla ilgili malumatı ve vukufiyeti yeterince fazladır. Kendisi, Bolşevizm'i (komünizmi) Yahudilerin dünyayı ele geçirmek için çevirdikleri bir oyundan ibaret görür. Bunu bir ayeti kerimeyle açıklamaya çalışır. Daha sonra belgelerin ve istatistiklerin ışığında Bolşevizm'in Rusya'ya getirdiği yıkımları anlatıyor. Sonunda Bolşevizm tehlikesinin yayılıp yayılmayacağını tartışmasını yapar.¹³⁰

3. Edebi Eserleri

a. Abetare (Arnavutça Elifbası)

H. Ali Korça, Arnavutça'nın okullarda öğretilmesi ve bizzat onu öğretmek için çok mesai harcayan birisidir. Bunu hem siyasi faaliyetlerinde hem de yazdıklarında görüyoruz. Yazdıklarından birisi de Arnavut alfabesi kitabıdır. Alfabe kitabı iki bölümden oluşur: Bağımsızlıktan önce Arnavutça öğretimi için Latin harflerle iki alfabe kullanılıyor. Bir kısmı İstanbul bir kısmı da Manastır alfabesini kullanıyordu. İstanbul alfabesi ilk kullanılan alfabadir. Bu alfabenin bir özelliği, harflerin Yunan alfabesinden alınmasıdır. Seslendirmesi Arnavutçada var olan fakat yazılışı Yunanca alfabesinde olan harfler alınmıştır. Bunun nedeni ise muhtemelen bu alfabeyi hazırlayanların Yunanca eğitim almasından kaynaklanmaktadır. Yani İstanbul alfabesini hazırlayanlardan birisi Şemsettin Samidir ki Yanya'da bir Yunan lisesinde okumuştur. Manastır alfabesi ise Arnavutlukta bu günlerde kullanılan alfabadir. Bu alfabenin özelliği bu Yunan harflerinin çıkarılması ve onun yerine başka Latin harflerinin koyulmasıdır.

---

¹³⁰ Korça, **Bolshevizma A Ç'katërrimi I Njeriut**, a.g.e., s. 9-23; İsmaili, a.g.e. s. 91.

Alfabeye ve onun metoduna baktığımızda Arapça veya Kur'an-ı Kerim elifbasına benzediğini görüyoruz. Yani metod olarak ona benziyor fakat aynısı değil. Çünkü alfabelerin yapısı aynı değil. Örneğin Arapça harflerinde kelimenin ön, orta ve son kısımda hangi şekli aldığını öğretilirken burada dikkatimizi çeken nokta küçük veya büyük harflerin nasıl şekil aldığına vermesidir. Alfabenin en önemli özelliği sadece harfleri değil sayıları, günleri ve ayları öğretmesidir. Yani aynı zamanda günlük ve pratik bilgiler veriyor. “*Günün 24 saati var, haftanın 7 günü var, ayın 4 haftası var, senenin 12 ayı var, güneş yılının 365-366 günü var. Ay yılının 355 var. Güneş yılının ayları: Mart, Nisan, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim, Kasım, Aralık, Ocak, Şubat. Ay yılının ayları: Muharem, Safer, Rabiul Evvel, Rabiul ahir, Cumadi'l Uvvel, Cumadil ahir, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade, Zilhicce*”.

Görüldüğü gibi H.Ali Korça çocuklara harfleri öğretirken yanında pratik bilgiler de öğretmektedir. Bundan sonra ise “kıssadan hisse”ler gibi küçük hikâyeler ve atasözleri vermektedir. Böylece çocuklar bu metinlerle hem okumayı, hem de ahlaki bilgileri öğrenmiş olurlar. Kitabın son dört sayfası ise söylediğimiz ikinci alfabe yani manastır alfabesini veriyor. Birinci ve ikinci alfabe arasında dokuz harf birbirinden biraz farklı yazılıyor. Böylece ikinci alfabe ve farklarını öğretmiş oluyor çocuklara.

Bu alfabe milli ve kültürel değerler içerir. Şöyle ki alfabenin yazıldığı anda herhangi bir alfabe ötekine tercih edilmiş değil. H.Ali Korça bunlar arasında bir tercih yapmamış. Dolayısıyla hangisi tercih edilirse bir ihtilafa yol açılmasını önlemiştir. Tercih edilecek alfabe çocukları etkileyemeyecek. Zira onlar ikisini öğrenmiş olacaktırlar.¹³¹

b. Alfabeti Arebisht (Arapça Elifbası)

Müellif kitabın yazılış sebebini bize önsözünde açıklamaktadır. Birkaç genç yanına gelip, namaz kılacak kadar Kur'an'ı Kerim öğrenmek istedikleri ve bunun için daha önce yazılmış kitapların piyasada kalmadığını söylemektedirler. H. Ali Korça da bu vesileyle kitabı kaleme almaktadır. Kitabın en önemli özelliği tek başına ve öğretmensiz öğrenilebilmesidir. Müellif öğrenme metodlarını önsözünde açıklamış ve kitabın içine de gerekli açıklamaları Arnavutça olarak yazmıştır. Kitabı derslere bölmüştür. Toplam 28 dersten oluşmaktadır. Kendi ifadesiyle verdiği talimatları harfiyen yerine getiren her kız

---

¹³¹ Hafız Ali Korça, **Abetare**, Korça Yayınları, Korçë, 1900, s. 2-16; İsmaili, a.g.e., s. 86.

veya erkek öğrenci tek başına dahi olsa Kur'an'ı Kerimi iki ayda öğrenebileceğini söylemiştir.¹³²

c. Çelësi i Librit Shqip-Arebisht (Arnavutça-Arapça Elkitabının Anahtarı)

H. Ali Korça'nın şikâyet ettiği başka bir konu da Arapça öğretiminde eski metotların yetersizliği ve buna rağmen körü körüne bu eski metotlara bağlanan eski usul hocalarıdır. Ona göre eski usule göre 10 sene gibi uzun bir süre çalışılıyor, ama sonuç olarak doğru dürüst bir Arapça öğrenilmiyor. Ona göre bu başarısızlığın sebebi doğru bir metodun kullanılmayıdır. Kendisi Arapçanın iki senede öğrenilebilmesi için yeni bir metot teklif ediyor ve bu metodun uygulanabilmesi için bu kitabı yazıyor. 444 sayfadan oluşan eserin önsözünde hem yeni metodu açıklıyor, hem de talebelere nasıl öğretileceğine dair talimatlar vermektedir.¹³³

Kısaca bu metodu Semavi Metot diye isimlendiriyor. Bakara suresinin 31. ayetinde "... Adem'e bütün isimleri öğretti..." sözünden ilham alarak dil eğitimine gramerden değil kelimelerden başlamak gerektiğini söylemektedir. Nitekim eski usule göre dil eğitimi gramerden başladığı için başarısız olduğunu söylüyor. Bu metod aynı zamanda küçük çocukların da metodudur. Aynı (اصول طبيعة طفلية) denen bu metod annelerin küçük çocuklara konuşmayı öğretirken uyguladığı gibidir. Anneler gramerden başlamıyorlar. İlk başta dil sonra da gramer öğretilir. Nasıl ki ağaç ilk başta köklerini sonra dallarını salarsa, bu da böyledir. Grameri öğrenmeden önce dili yani kelimeleri öğrenmek gerekir.

Dolayısıyla, eğer ulema ve meşayih Kur'an'ı öğretmek isiyorlarsa, böyle bir metod kullanmaları gerektiğini H. Ali söylüyor. Yoksa kendi usulüyle devam ederlerse öğrenen olmayacak ve Kur'an unutulacak. Daha sonra bu metodu uygulamaya koyulacak ve haklı olduğunu böylece ispat edecektir. Onun yetiştirdiği talebeler Arapçayı iki sene içinde öğreneceklerdir.¹³⁴

ç. Gjylistani A Trendafilishta e Sadiut (Saadi'nin Gülistanı)

H. Ali Korça'nın Arnavutluk kültürüne yaptığı büyük hizmetlerin arasında tercümelerinin de çok önemli yeri vardır. Bu çeviriler Farsça klasiklerden yapılmıştır. Basılmayan eserler arasında "Kelile ve Dimne", "Muhammed Hanefi ve Gülnarı" gibi

¹³² Korça, *Alfabeti Arebisht*, a.g.e., s. 3-19; Korça, *Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij*, a.g.e., s. 213.

¹³³ Korça, *Alfabeti Arebisht*, a.g.e., s. 2-25; İsmaili, a.g.e., s. 123.

¹³⁴ Hafiz Ali Korça, *Gramatika-Syntaksa Shqip-Arebisht Edhe Fjalime*, Mihal Duri Yayınları, Tiranë, 1916, s. 10-17;

eserler yer alırken, basılan eserler arasında Sadi'nin “Gülistan”ı ve Ömer Hayyam'ın “Rubailer”i yer almaktadır. İslam Şark Klasiklerine bağlı olan H.Ali Korça onları Arnavutçaya kazandırmak ve gençlere okutmak istiyordu. Bir zamanlar gençliğindeyken “Bin bir Gece” kitabını çevirmeyi bile düşünmüştü, fakat sonraki gelişmeler onu bu fikrinden vazgeçirmiştir.

Hayatı boyunca H.Ali Korça dürüst bir adam olarak yaşamış, siyasetle uğraşması onu dürüstlükten alıkoymamıştır. Hatta dürüstlüğü siyasete taşımaya karar verince onu “dokuz köyden kovdular”. O, asgari bir maaşla hayatını geçirmeye mecbur kalmıştı. Bunları neden anlatıyoruz? Çünkü bu zorluklar H.Ali Korça'nın yazdığı eserlerin gün yüzüne çıkmasına engel olmuştur. Dolayısıyla bırakın yeni eserleri ve çeviriler yapmayı elindekileri bile değerlendirmeyi başaramamıştır. Bu çevirilerden ancak iki tanesini basmaya taliki vardı. Birincisi dostların ısrarları üzerinde bastırıldığı Sadi'nin Gülistanıdır. İkincisini zaruretten veya kendisine yüklendiği misyondan basmıştır. Şimdi birincisiyle başlayalım.

H.Ali Korça bu kitabı çevirdiği zaman Arnavutçanın ittifak edildiği bir şivesi yoktu. Dolayısıyla kullandığı dile baktığımızda kuzey ve güney şivelerini birleştirici veya ikisinin de rahatlıkla anlayabileceği bir yazı kullanmıştır. Kitap “bir tavsiye” başlığıyla başlıyor ve bu hususlara dikat çekiyor. Bu kitabı çevirirken olabildiğince yabancı kelimelerden kaçmaya çalışmış. Herkesin anlaması için çoğu zaman halk dilini kullanmıştır. Buna rağmen Sadi'nin verdiği anlamı ve çevirdiği şiirlerin ölçülerini Arnavutçasında da korumaya çalışmış. Anlaşılması zor olan yerlerinde dipnotlarla açıklamalar yapmış. Kitabın çevirisinde milli şairimiz Naim Frashri yani Şemseddin Sami'nin küçük kardeşi onu teşvik etmiş ama şartların elverişsizliği kitabın çevirisini erteletmişti. Şimdi ise Rauf Fica ve H.İbrahim Dalliü'nün ısrarı üzerinde kitap üç ayda çevrilmiştir.

Sadi'nin hayatına dair birkaç kelam, başka bir başlığın altında ise Sadi'nin hayatına ve kitaplarına dair bilgiler veriyor. Sadi'nin Gülistan'ı Avrupa dillerinde ilk başta M.Eastwick tarafından İngilizceye çevrildiğini ve basılırken güzel bir ciltle basıldığını söylemektedir. Kitabı gören diğer Avrupalı milletler bundan sonra kendi dillerine çevirmeye başladılar. Böylece kitap Fransızca, Almanca ve başka dillerde çevrilmeye ve okunmaya başlandı. Daha sonra Sadi'nin doğuşunu, tahsilini, seyahatlerini, eserlerini ve yaptıklarını anlatıyor. Bu sayede okuyucular yazarı daha iyi tanımış olurlar, H.Ali Korça bu “giriş” kısmını İran'ın büyük şairlerinden olan Abdurrahman Cami'nin sözüyle bitiriyor:

“Baharistan’da her ne kadar Hz. Peygamberden sonra başka Peygamber gelmese de Farsça dilinde üç peygamber gelmiştir: Bunlar Sadi, Enveri ve Firdevsi’dir”.¹³⁵

Yaklaşık 350 sayfa olan bu eser dokuz bölümden oluşuyor. Birinci bölüm giriş bölümü, yani Sadi’nin Gülistan’ını tasvir ediyor. Geri kalanı veya bundan sonraki sekiz bölüm Gül Bahçesinin Sekiz Kapısıdır. Birinci “ Kralların davranışları ve huyları” hakkındadır. Bu bölümde ve aynı zamanda diğer bölümlerde başlık hakkında çeşitli hikâyeler anlatılıyor konuyla ilgili. Her hikâyeden sonra hikâyenin özeti veya oradan çıkarılan kıssadan hisse şiire dökülür. İkinci Kapı “Dervişlerin Güzel Ahlakına”, Üçüncü Kapı “Gözün Eşyayı Büyütmesine”, Dördüncü Kapı “Sükûtun Faziletine ve Faydalarına”, Beşinci Kapı “Aşk ve Gençliğe”, Altıncı Kapı “Zayıflığa ve Yaşlılığa”, Yedinci Kapı “Eğitimin Bıraktığı İzlere” ve Sekizinci Kapı “Cemiyetin Ahlakına” dair bilgiler içerir. Kitap çeviri olduğu için onun üzerinde durmayı fazla gerekli görmedik. Onun için sadece içindekilerin kısmını vermekle yetindik.¹³⁶

d. Shtat Endrrat E Shqipërisë (Arnavutluk’un Yedi Rüyası)

H. Ali Korça bu kitabı yazdığı zaman Şeriat Genel Kurulu teşkilatın üyesiydi. Ülke içinde bir şeylerin ters gittiğini hissedince küçük bir broşür şeklinde yedi şiiri sembolik bir dille yazıp yayınlamıştı. Kendi ifadesiyle ancak yüz tane basabilmiş ve birçoğunu mebuslara dağıtmıştı. Küçük hacimli ve az sayıda basılmasına rağmen çok büyük yankılar yapmıştı. Bunu hazmedemeyen ve rahatsız olan devlet adamları H. Ali Korça’yı derhal görevinden aldılar. Daha sonra Tiran medresesinde basit bir öğretmen olarak çalıştı. 1944 yılında bu kitaba ilavelerde bulunarak tekrar bastırıldı. Yeni külliyyatın içinde bu baskı esas alınmıştır. Bu baskıda sembolik bir dille yedi şiir (rüya) yer alıyor. Sonra bu rüyaların tabiri olarak tekrar yedi şiir daha yazılmıştır. Gerisi ise otobiyografik bilgilerle doludur. Bunlara kendi hayatından kesitler, önemli tarihi olaylar, yurtdışına gönderdiği mektuplar ve çeşitli dergilerde yayınladığı yazılarını eklemiştir. Kitap aynı zamanda bir tarihçi için çok değerli tarihi bilgiler içermektedir.¹³⁷

¹³⁵ Korça, **Kur’ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 217-220.

¹³⁶ Hafiz Ali Korça, **Gjylistani Trëndafilishta E Sadiut**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë, 1918, s. 14-29; Korça, **Shtatë Endërrat E Shqipërisë**, a.g.e., s. 17-20; Korça, **Kur’ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, a.g.e., s. 231-240.

¹³⁷ Korça, **Shtatë Endërrat E Shqipërisë**, a.g.e., s. 76-86.

e. Rubaijjati A Katroret e Umer Khajjamit (Ömer Hayyam'ın Rübaileri)

Ömer Hayyam'ın rubailerini veya dörtlüklerini Farsçadan Arnavutçaya çevirmesiyle H. Ali Korça hem dini hem de kültürel alanda doruk noktasına ulaşmaktadır. Bu kitap H. Ali Korça'nın yazdığı son kitabıdır. Bu eser sadece dörtlükleri çevirmesi ile değil aynı zamanda kitaba veya çeviriye yaptığı uzun bir mukaddime ile önem kazanmaktadır. Mukaddimedede H. Ali Korça adeta bütün birikimini ve ilmi olgunluğunu kitabına yansıtır. Kitabın başında iki önsöz vardır. Birincisi H. Ali Korça'nın dostu ve Ankara'da büyük elçilik görevi yapmış Rauf Fico'ya ve ikincisi yine onun yakın arkadaşı ve Mehmet Ali Ayni'nin "Şeyhi Ekberi Niçin Severim?" kitabını Arnavutçaya kazandıran Ferid Vokopola'ya aittir.

İki dostunun önsözünden sonra kısaca Ömer Hayyam'ın eserinden ve çevresinden bahseder. Bundan sonra İran'la ilgili tarihi, dini ve kültürel bilgiler verir. Buradaki bilgiler İslamdan önce ve İslam geldikten sonra Ömer Hayyam'ın yaşadığı zamana kadarki süre zarfını içerir. Çoğunlukla tarih ve mezhepler tarihi içeren bu bilgiler aynı zamanda çok önemli dini bilgiler de içerir. Kısacası İslam'ın İran'a girişi, İslam dünyasında fitnenin yayılması, Mecusiler ve Abdullah b. Sebe, Mazdakiler, Babekler, Karmatiler ve Bâtıniler, Hasan Sabbah ve Dâiler gibi konular hakkında çok önemli bilgiler aktarır. Sonra Ömer Hayyam'ın hayatı, ilmi kişiliği ve hakkında yayılan yanlış idiaları reddederek gerçek Ömer Hayyam'ı tanıtmaya çalışır. Daha önce zikrettiğimiz gibi İranda "Hallac" gazetesine gönderdiği mektubunun çevirisi burada yer alıyor. Son elli sayfasında ise Ömer Hayyam'dan çevirdiği 132 dörtlük Farsçasıyla beraber yer alır. Ömer Hayyam'ın dörtlüklerini Arnavutçaya çevirmesinin sebebini H. Ali Korça kitabın başında anlatıyor. Kendisi bir gün gençlerin ağzından Hayyam'a nispet edilen bir kaç dörtlük duyar. Hayyam'ın dörtlüklerini iyi bilen H. Ali Korça bunlardan şühpe eder çünkü duyduğu dörtlükler dine karşı olup insanı hedonizme çağırılmaktadır. Daha sonra kaynağını araştırır ve Arnavutçaya çevrilmiş bir Rubailer kitabı bulur. Çevirenin adı Ruşit Bilbil Gramshi, fakat gerçek adı Fan S. Noli'dir. Fan S. Noli aslında bir Katolik papazıdır, iyi bir yazar ve siyasetçidir. Kitabı ise İngilizceden çevirmiş. Çünkü kendisi Farsça bilmiyordu. İngilizceden Edwuard FitcGerald'ın 1859 yılında çevirdiği eserinden faydalanmıştır. Ancak bu eserde 148 dörtlük yer alıyor ve hedonist zevkle yazılmış dörtlükler vardır. Fan S. Noli ise 331 dörtlük çevirmiştir. 110 dörtlüğü FitcGerald'tan almış diğer 221 dörtlüğü hangi eserden aldığını söylememektedir.¹³⁸

¹³⁸ İsmaili, a.g.e., s. 90-99.

Çoğunu yanlış çeviren Fan S. Noli'nin hataları İngilizce eserdeki hatalardan kaynaklanıyordu. Çevirdiği dörtlüklerde dine ve İslam'a karşı bir hava estirmiş, Ömer Hayyam'ın dinsiz, şarap ve kadınların peşinden olan bir adam, hacca riya için giden ve küçük çocuklara birkaç kuruş kazanmak için din ve Kur'an dersi veren bir insan olduğunu iddia ediyor. H.Ali Korça bu iddiaları çürütmek ve doğru olanı göstermek maksadıyla hem dörtlükleri çevirir hem de böyle uzun bir mukaddime yazar. Sözüm ona H.Ali Korça Hayyam'ın dinsiz olmadığını, kendisinin büyük bir hekim, bilim adamı ve filozof olduğunu savunur. Hayyam fakirlikle karşılaşmamış, zira Nizamü'l-Mülk ona büyük bir çiflik ve işçiler vermişti. Kendisi hekim olduğu için birkaç zengin kişiyi tedavi etse fakirliğe elveda diyebilirdi. Eğer Fan S. Noli'nin iddia ettiği gibi şarap içen ve kadınlarla takılan biri olsaydı o zaman nasıl büyük bir bilim adamı olurdu. Kendisine, yaşadığı çağın âlimleri tarafından "غياث الدين اب الفتح" (Gıyasu'd-Din Ebu Feth) ünvanı verilmiştir. Yani "dinin yardımcısı ve kapalı meseleleri çözen" gibi bir ünvana sahip olan birisi nasıl içki ve kadınların peşinde, hedonist ve dinsiz biri olabilirdi? Ömer Hayyam'ın misali Türkiye'deki Nasreddin Hoca'ya benzer. Yani nasıl ki bütün fıkralar Nasreddin hocaya nispet edilirse, olur olmaz ve dine karşı dörtlükler de Ömer Hayyama nispet etmiştir.

H. Ali Korça'nın, Ömer Hayyam'a yaptığı bu savunması, Seyyid Hüseyin Nasr'la aynı sonuca ulaşmıştır. Kullandıkları argümanlarda çok az benzerlik olsa da ulaştıkları sonuç aynıdır. Seyyid Hüseyin Nasr daha geniş bilgilere ve kaynaklara sahip olduğundan daha şümulü bir sonuca ulaşmıştır. Fakat az kaynaklara sahip olmasına rağmen H.Ali Korça'nın da böyle bir sonuca ulaşması geçekten manidardır. Hatta kendisi, Ömer Hayyam'ın rubailerinin ayrı bir stiline olduğunu diğerlerine kıyasen uzun süre Farsça ile uğraşan birinin bunu fark edebileceğini söylüyor.

H. Ali, Fan S. Noli'nin çevirdiği dörtlüklerin bir kısmının yanlış bir kısmının asılsız olduğunu söylüyor ve kendisi 132 tane rubaiyi Farsça asıllarıyla birlikte veriyor. Ancak kendisi Ömer Hayyam'ın kaç rubaisi olduğunu söylemiyor ve çevirdiği rubaileri hangi eserlerden aldığını vermiyor. Çevirdiği rubailerin başına "Birinci Bölüm" diye bir başlık koymuştur. Belki başka rubailer eklemek istemiş olabilir, ancak ölünceye kadar başka bir "2. Bölüm" eklememiştir. Kitap ilk defa 1930 yılında basılmıştır. İkinci baskısı bazı yeni

eklemelerle 1942 yılında basılmış, ama bu eklemelerde rubailer de olmamıştır. Dolayısıyla Ömer Hayyam'ın rubailerin sayısı yine meçhul kalmıştır.¹³⁹

---

¹³⁹ Hafız Ali Korça, **Rubaijjati Katroret E Umer Khajjamit**, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1930, s. 13-32, ayrıca bkz. 35-47; Ahmedi, a.g.e., s. 116; Najdeni, a.g.e., s. 31-37; Korça, **Bolshevizma A Ç'katërrimi I Njeriut**, a.g.e., s. 19-23.

İKİNCİ BÖLÜME EK

ARNAVUTLUK'TA OSMANLI'DAN KALMA TARİHİ KÜTÜPHANELER

Osmanlıların Balkanlara ve dolayısıyla da Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'ya XIV yüzyılda gelmesiyle birlikte Arnavut halkın hayatında köklü, toplumsal ve siyasi değişimler başlamıştır. Yeni yönetimin gelmesiyle birlikte İslam kültürü ve eğitimi de yayılmaya başladı. Osmanlılar yeni bölgeleri fethettikten hemen sonra, yönetim organları (idari organları veya administrasyon) ve askeri garnizonları kurmuşlar, daha büyük yerleşim merkezlerinde: camiler, ilkokullar, orta ve yüksek din okulları (medreseler) ve bunların dâhilinde yer alan kütüphaneler kurulmaya başlanıyor. Balkanlarda ilk İslam kütüphaneleri XIV. yüzyılın sonları ile XV yüzyılın başına doğru kurulmaya başlanıyor. Bu kütüphaneleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

—Özel kütüphaneler

—Cami, Tekkeler ve özellikle Medreselerdeki kütüphaneler¹⁴⁰

A. ÖZEL KÜTÜPHANELER

“Özel kütüphaneler” ancak büyük toprak sahipleri (veya mal-mülk sahipleri) yahut bilim adamları ile pahalı kitap satın alabilecek güçteki kitap meraklılarında varmış. Önemle belirtmek gerekir ki, bu kütüphanelerde genelde el yazması ve çoğu kez türlü şekillerle süslenmiş kitaplar bulunmaktaydı. Bu kütüphaneler bazen daha sahipleri hayattayken veya ölümünden hemen sonra çeşitli medreselere vakıf olarak bırakılmaktaydı.¹⁴¹

B. CAMİ, TEKKE VE MEDRESE KÜTÜPHANELERİ

Cami ve tekkelerdeki kütüphanelerde genelde Kur'an nüshaları, Kur'an'dan bölümler (cüzler), türlü tefsirler ve önemli teoloji (din) kitapları yer almaktaydı. Tekkelerdeki kütüphanelerde ise mistisizm ile ilgili Attar gibi ünlü Fars klasikleri, yanında bazı derviş ve tarikatlarının kurucularının kitapları da bulunmaktadır. Medreselerdeki

¹⁴⁰ İbrahimi, a.g.e., s. 169-176; Pollo, a.g.e., s. 145-163; Roberto Maroco della Roca, **Kombesia dhe feja ne Shqiperi**, Tirane 1994. s. 209-218.

¹⁴¹ Peter Bartl, **Myslimanet shqiptare ne levizjen per pavaresi kombetare (1878-1912)**, Dituria Yayınları, Tirane, 2006, s. 243; Qani Nesimi, **Ortodoksizmi te Shqiptaret (Historia e religjioneve)**, Tetova Yayınları, Tetove, 2005, s. 214-218; Shyqyri Hysi, **Misoni Bektashian Teqja E Zallit**, albPAPER Yayınları, Tiranë, 2004, s.81-98.

kütüphaneler en önemli ve zengin mekânlardır. Çünkü bu kütüphaneler kitap sayısı bakımından oldukça zengin bir koleksiyona sahiptir. Bunlar sayı bakımından olduğu kadar, nitelik açısından da zengin kütüphanelerdir. Diğer dini enstitülerdeki kütüphaneler gibi, medreselerdeki kütüphaneler de genelde vakıf esasına üzerine kuruluyor ve çalışıyorlardır. Bu mekânlarda, dindarların zenginlerin ve diğer ileri gelen kişilerin yardımıyla da hayatiyetlerini devam ettirmektedirler. Osmanlı administrasyonunun (idaresi) dini eğitim enstitülerinin ilerletilmesine pek ilgi göstermediği görülmektedir. Çünkü onlar genelde askeri ve stratejik önemi olan yapıların kurulması (inşa edilmesi) için daha fazla ilgi göstermektedirler.

Arnavutlar'ın yaşadıkları yerleşim bölgelerinde oluşturulan ilk cami ve medrese dâhilinde kütüphaneler Makedonya'da kurulmuştur. Kasım Dobraça mesela 1430 yılında ve hatta Manastır'da ilk Osmanlı kütüphanesinin kurulmuş olduğuna dair bir bilgi sunmaktadır. Is'hak Bey'in 1445 yılına ait olan ve korunmuş olan bir vakıfnamesine göre, Üsküp'teki Alaca Camii'ne Arap dili üzerine yazılmış olan otuz kitap bağışlamıştır. Bu kütüphanede genelde Şeriat, tefsir, sünnet, Arap dili, Şer'i hukuk kararları ve benzeri alanlardan çeşitli kitaplar bulunuyordu. Hasan Kaleşi ve diğer bazı bilim adamlarının görüşlerine göre, bu kütüphane Arnavut dilinin konuşulduğu bu bölgedeki ilk İslami kütüphanedir. Bu kütüphane zamanla daha da zenginleşmiş. Öyle ki XVI yüzyılın ortalarına doğru bu medrese, kütüphanesiyle Rumeli'nin en tanınmış medresesi olmuştur.

1469 yılına ait Is'hak Bey'in oğlu, Isa Bey'in vakıfnamesine göre, 1468 yılında Isa Bey, bu bölgede en büyük İslam kütüphanelerinden birini kurmuştur. Bu kütüphanede ciltlenmiş ve o zamanın en tanınmış İslam ilim adamı ve yazarlarının eserlerini kapsayan 330'dan çok kitap bulunmaktaydı. Vakıfnamedeki kitapları, bizzat Isa Bey şu bilim dallarına göre tasnif etmiştir. Tefsir – 72 defter, tecvid – 8 adet, sünnet – 44 adet, hutbe – 16 adet, şeriatın kaynakları – 33, şeriat -55, fetva – 2 adet, sentaks – 8 adet, gramer – 2 adet, sözlük – 12 adet, edebiyat – 63 adet ve adet tıp alanına ait 15 adet eserin bulunduğu kaydedilir. Bu zengin kütüphaneden günümüze kadar ancak bir kitap korunabilmiştir. O da bugün Üsküp “Kliment Ohridski” Halk kütüphanesindeki oryantal külliyyatında bulunmaktadır. Vakıfname de zikredilen kitapların bu şekilde dizilmiş olması yanı zamanda, bölgemiz de yapılmış en eski tasnifin de bu olduğunu gösterir. Isa Bey vakıfnamesinde kütüphane memurluğu yapan bir şahsın da görevli olduğu belirtilmiştir

(hafız-ul-kutub). Bu kütüphaneci yaptığı iş için günde 2 akçe ücret alıyormuş. Buysa, kütüphaneciliğin de ücretli bir meslek olarak anıldığına dair ilk dökümanı oluşturmaktadır.

1508 yılına ait olan Is'hak Çelebi'nin (ilk Manastır ve daha sonra Selanik kadısı) vakıfnamesinde yer alan bilgilere göre onun vakfiyesi bir cami, bir medrese, bir zaviye, bir ilkokul v.b yanında 40 kitaptan oluşmaktaymış. Bunlar doğal olarak, medrese ihtiyaçları için kullanılıyordu. Medresenin Bu kütüphanesinde Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere muhtevası değişik, çeşitli eserler vardır.¹⁴²

XVII ile XVIII yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun bütün bölgelerinde olduğu gib, Arnavutlar'ın yaşadıkları yerleşim merkezlerinde de medrese ve diğer dini amaçlarla kurulan yapıların sayısı artmıştır. Mesela Hasan Kaleşi'ye göre, Makedonya'da ve Kosova'da *dar-ul kurra* adı altında çok sayıda medrese ve diğer dini yapılar bulunmaktaydı. Çeşitli yerlerde küçük veya büyük olmak üzere medreseler vardır. Bu medreselerde ise Arapça, Osmanlıca ve Farsça dillerinde yazılmış tanınmış eserler bulunmaktaydı.

İslam kütüphanelerindeki kitaplar, çeşitli yerlerden toplanırdı, İstanbul ve benzeri merkezlerden bazı eserler getirilmesi yanında bu yörelerin zeki ve tahsilli kişileri tarafından yazılmış kıymetli kitaplar da kütüphanelerin demirbaşlarını oluşturuyordu. Ayrıca diğer İslam beldelerinde yaşayan Osmanlı müelliflerinin yazdıkları kitapların da bu kütüphanelerde toplandığını anlıyoruz.

Savaşlar, yangınlar ve diğer doğal afetler nedeniyle olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunun bir dünya gücü olarak, zayıf düştüğü dönemlerde, çok sayıda kütüphaneler ve dini yapılar imha edilmiş, ancak diğer taraftan da çok sayıda yeni kütüphane ve başka dini yapılar da tesis edilmiştir. Osmanlı iktidarının sonlarına doğru mesela daha büyük merkezlerde olduğu gibi, Balkanlar'da, en küçük köylerde bile kütüphaneler kurulmuş. Bazı yerlerde kütüphanelerde birlikte çağdaş kıraathaneler de kurulmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: 176/63 yıllarına ait Kıratova'da Ahmet Efendi'nin, 1854 yılına ait Eğri Planka'da Bayram Paşa, 1826 yılına ait Müftü Hacı Mehmed- efendi ile Müderris Hacı İsmail Efendi'nin, 1866 yılına ait, Köprülü'de, Müftü

---

¹⁴² Hysi, **Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri**, a.g.e., s. 112-123; Faik Luli – İslam Dizdari, **Mevludet Në Gjuhën Shqipe**, CP Yayınları, Shkodër, 2002, s. 43-54; Faik Luli - İslam Dizdari, **Hafiz Ali Ulqinaku Jeta Dhe Vepra**, Focus Yayınları, Prishtinë, 2005, 32-47.

Ebu Bekir Efendi'nin 1895-1896 yılına ait Koçana ile Abdül Kerim Paşa'nın 1894 -1895 yıllarına ait kırıathaneleri varmış.

Arnavutlar'ın yaşadıkları bölgelerde, zengin İslami kütüphanelerin, sahip olduğu kitap koleksiyonlarıyla Müslüman ahalinin kültürel eğitimine büyük katkısı vardı. Zamanla bu kütüphanelerdeki kitaplar imha edilmeye başlanmış olmasına rağmen, bugüne kadar az da olsa bazı kitaplar korunabilmiştir. Buna göre bugün Makedonya'da birkaç Oryantal külliyesi mevcuttur. Mesela Üsküp'teki Devlet Kütüphanesinde yaklaşık 4000 el yazısı ve 7000 kadar basılmış oryantal kitap bulunmaktadır. Ohri kentinin Tarih Arşivinde ise 200 el yazma dışında, 600 kitap daha bulunmaktadır. Manastır'ın Is'hak camiinde de 500 kadar ve muhtelif kitap bulunmaktadır. Ayrıca camilerde ve diğer dini yapılarda daha küçük külliyeatlar da bulunmaktadır.¹⁴³

Önemle belirtmek gerekir ki, Kosova, Makedonya ve Arnavutluk'ta, elyazmalarıyla zengin olan oryantal kütüphanelerdeki kitaplar ve eserler yeterince irdelenmemiş olmakla birlikte gerektiği gibi takdim de edilmemişlerdir. Bunlardan bazılarını bulmamız tamamen istisnai bir durumdur ve bu olay daha geniş kapsamlı bir bilgi edinmek için yeterli değildir.

Bu bölgelerdeki kütüphaneler yanında o dönemde birçok basımevleri de kurulmuştur. Bu basımevleri genelde vilayete bağlıydı. Basımevleri sadece kitap basmaları açısından değil, o yörenin halkının eğitilmesi ve öğrenimi alanında da önemli bir rol oynamışlardır.¹⁴⁴

Özetle, İslam kültürüne ait eğitim kurumları, özellikle de kütüphaneler ile basımevlerinin, Osmanlılar döneminde bu yörelerdeki Müslümanların ve diğer din mensuplarının kültürel eğitiminde çok önemli katkıları olmuştur.

---

¹⁴³ Gjinaj, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, a.g.e., s. 231-247; Kasollja, **Në Pragun E Misticizmit**, a.g.e., s. 276-198; Faik Kasollja, **Bibliografite E Revistave "Zani I Naltë", "Kultura Islame" Dhe "Njeriu"**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 13-45; Xhelili, a.g.e., s. 79-95; Tarik Llagami, **Haki Sharofi Dhe Vepre E Tij**, AIITC Yayınları, Tiranë, 2000, s. 43-49.

¹⁴⁴ İbrahimi, **Islami Dhe Muslimanët Në Tokat Shqipëtare Dhe Në Ballkanin Mesjetar/Shekujt IX-XIV**, a.g.e., s. 143-145.

SONUÇ

Ari göçmenlerin soyundan gelen Arnavutların dedeleri olan İliryalılar Avrupa'nın en eski kavimlerden birisidir. İliya topraklarının günümüz bütün güney Balkanlarını kapsadığını, doğuda Morava ve Vardar ırmaklarından, batıda Adriyatik ve İyon denizlerinin kıyılarına kadar, kuzeyde Sava Irmağı'ndan güneydeki Ambrakia halicine kadar olan bölgeyi içine aldığı bilinmektedir. Bu bölgede İliryalıların ilk devlet kurma teşebbüslerinin Milattan önce IV. asırda başladığını, Bardhyli adındaki kralın da bu devletin kurucusu olduğu tarihi kaynaklarında belirtilmektedir. Ancak bir taraftan Büyük İskender'in babası olan Philip'in saldırıları yüzünden, bir taraftan da - daha sonraki dönemlerde - Roma'nın saldırıları yüzünden hâkimiyetini sürdüremeyen İliya İmparatorluğu, pek çok savaştan sonra İliya'nın son kralı Gentius m.ö. 165 yılında Roma'ya yenilerek Roma hâkimiyeti altına girmiştir. Milattan sonra, VI. asrın sonuna kadar, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalan İliya, 395 yılında Roma'nın Doğu İmparatorluğu ve Batı İmparatorluğu olmak üzere ikiye bölünmesiyle Doğu İmparatorluğunda yani Bizans hâkimiyeti altında kalmıştır. Bizans döneminden sonra İliya, Gotlular, Bulgarlar ve Normandalılar gibi pek çok devletlerin işgali altında kalmıştır.

Osmanlının ilk ordularının Arnavut topraklarına ayak basmaları hakkındaki tarihi kaynaklar bu olayın 1380-85 yılları arasında gerçekleştiği konusunda ittifak etmektedirler. Ancak, Osmanlıların Arnavutluk üzerindeki hâkimiyet kurmaları, çetin ve uzun savaşlar sonunda gerçekleşmiştir. Bu topraklarda hâkimiyetin konmasında en büyük engel, orta Arnavutluk'ta İskender Bey isyanı idi. Daha sonra ülkenin güneyinde isyan eden Tepedelen'li Mehmet Ali Paşa'nın ve kuzeyinde Bushati (Buşati) ailesinin direnişinin, Osmanlı idaresini hayli zorladığı bilinmektedir. Bunun dışında, Arnavutluk toprakları 1912'de bağımsızlığını ilan edinceye kadar Osmanlı devletinin idaresi altında kalmıştır.

Arnavutların dini inançlarıyla ilgili söyleyebileceklerimiz şunlardır; her ne kadar İliryalıların inançlarıyla ilgili kesin bir kaynak bulunmuyorsa da, İliryalıların mezarlarıyla dini inançlar arasında bir bağın bulunduğunu görmek mümkündür. "Tuma" denilen İliya

mezarlarının büyüklüğü, ölü insanın ailedeki pozisyonunu belirtiyordu. Ayrıca mezarın üstündeki çizgilerin ve süslemelerin bir takım dini inançları ifade ettiği düşünülmektedir. Bunun dışında İliryalılar doğaya çok bağlıydılar. Yunan ve Romalılardan farklı olarak, İlirya'nın ilk dönemlerinde heykellere rastlanmamakta daha çok doğa cisimlere (güneş, toprak, ay, taş) ve yerden yere değişen hayvanlara (yılan) yöneldiklerini görmekteyiz. Daha sonra Yunan ve Roma kültüründen etkilenen İlirya'nın inançlarında heykeller de yer almaya başlamıştır.

İliryalılar (Arnavutların) Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındayken doğan Hıristiyanlık dininin, bu topraklara erken dönemlerde geldiği düşünülmektedir. Hz. İsa'nın havarilerinden Matta ve daha sonra Pavlus'un ifadelerine göre Hıristiyanlığı İlliricum'a kadar yaydıkları İncil'de belirtilmektedir. Dolayısıyla Arnavutlar Hıristiyanlıkla, bu dinin doğduğu ilk devirlerde tanıştıkları tezi kabul görmektedir. Ancak içlerinde Hıristiyan tarihçilerinin de bulunduğu bazı tarihçilere göre Hıristiyanlığın İlirya topraklarına erken gelmesi İliryalılarının hepsinin bu dini kabul ettikleri anlamına gelmez. Çünkü eski dini inançlarına bağlı kalan İliryalılarının çoğu bu dini benimsememiştir. Daha sonra Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle (Doğu ve Batı İmparatorlukları) Arnavutlar da inanç bakımından bir kısmı Katolik mezhebini benimserken bir kısmı da Ortodoks mezhebini seçmiştir.

Ortodoks Bizans'ın ve Bulgarların baskılarından yorulan Arnavutlar, Müslüman Osmanlılara işgalci gözüyle değil, kurtarıcı gözüyle bakmışlardır. Dolayısıyla, 1506 yılından sonra Arnavutluk üzerine tam hâkimiyetini sağlayan Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. asrın sonuyla XVII. asrın başında sistematik bir şekilde Arnavutları İslamlaştırma politikasına önem vermiştir. Osmanlı devleti Arnavut feodal ailelere arazileri tımar şeklinde vererek onları İslam'a çekmeye çalışmıştır. Feodal ailelerin reisleri İslam'ı kabul edince otomatik olarak aile de Müslüman olurdu. Ancak tımar sahibi olabilmesi için Müslüman olma şartı aranmıyordu. Osmanlı'ya bağlılıkları tımar almaları için yeterliydi. Uzun bir zaman Hıristiyanlara tımar verilmiştir ve bu da Osmanlı'nın buralarda İslam'ı yaymak için herhangi bir zorlama kullanmadığını göstermektedir. Unutulmamalıdır ki, bu dönemde Arnavutluk'taki Hıristiyanlık çok zayıflamış, din adamlarının eksikliği ve dini bilgilerinin olmadığı için cehaletleriyle insanların dinden vazgeçmelerine sebep olmuşlardır. Dolayısıyla Arnavutlar, yıpranmış Hıristiyanlık dininden vazgeçerek, gücünü yeni göstermeye başlayan Osmanlıların dinini (İslam'ı) seçmeyi tercih etmişlerdir. Yine pek çok yabancı tarihçiye göre Arnavutların İslam'ı kabul etmelerindeki en önemli sebeplerden birisi, Arnavutların Osmanlı'yı Slav-Ortodokslaşma tehlikesine karşı bir siper olarak kullanmalarındadır. Yani Arnavutlar Müslüman

olunca Osmanlı'nın koruması altına girmiş olacaktı. Elbette Arnavutların Müslümanlaşmaları pek çok sebepten dolayı (siyasi, ekonomik, dini) olmuştur. Ancak özellikle bazı yabancı tarihçilerin Arnavutların Osmanlı orduları zoruyla Müslümanlaştıkları tezinin kabul edilebilir olduğunu düşünmemekteyiz. Bilinmektedir ki ilk Osmanlı orduları Arnavutluk'a 1354'te gelmeye başlamışlar, Arnavutların birçoğu ise XVII. asra kadar Müslüman olmamışlardı. Arnavutların toplu olarak Müslümanlaşmaları XVII. asırdan sonra başladığına göre din değiştirme konusunda herhangi bir zorlama kullanılmamıştır. Eğer Osmanlı devleti dil veya din değiştirme konusunda gücünü kullanmış olsaydı, balkanlarda gayri Müslim veya Türkçeyi bilmeyen kimse kalmazdı. Bundan dolayı Arnavutlar İslam'ı kendi rızalarıyla kabul etmişlerdir ve bu İslamlaşma süreci Arnavutluk'un 1912'de bağımsızlığını ilan edene kadar devam etmiştir. 1912'den bu yana Arnavutluk nüfusunun % 70 Müslüman ile % 30 Hıristiyan yapısını koruduğunu söylemek mümkündür.

XVII ile XVIII yüz yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğunun bütün bölgelerinde olduğu gibi, Arnavutlar'ın yaşadıkları yerleşim merkezlerinde de Medrese ve diğer dini amaçlarla kurulan yapıların sayısı artmıştır. Ancak Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinin kalkmasından sonra Osmanlı Dönemine ait kültürel eserlere olduğu gibi, camilere, mescitlere, medreselere, tekkelere, mekteplere v.b. yapılara yeterince ilgi gösterilmemiştir. Bunların çoğu yıkılarak tahrip olmuştur. Ne yazık ki bu, nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman olan Arnavutluk'ta da olmuştur. Özellikle bu tahribat komünizm rejimi döneminde devletin dini kurum ve faaliyetlere karşı güttüğü resmî politika sonucunda daha da artmış, hatta felaket denilebilecek boyutlara ulaşmıştır.

Kabul gördüğü bütün milletlerde maddî-manevî köklü değişiklikler sebebiyet veren İslamiyet, halkın çoğu tarafından benimsendiği Arnavut topraklarında da aynı şeyi gerçekleştirmiştir. Tarih boyunca Arnavut halkı arasında sayıları hiç de az olmayan Müslüman Âlimler yetişmiştir. Bu âlimlerin çoğu ilköğrenimlerini memleketlerinde tamamladıktan sonra yüksek tahsil yapmak üzere İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki medreselere gidiyorlardı. Bunlardan biri olan Hafız İbrahim Dalliu, ilim adamı, mütercim ve yayıncı olarak kaleme aldığı eserleriyle zamanında Arnavutluk ve civarının en tanınmış âlimleri arasında yerini aldı. Arnavutluk ve Balkanlar'ın son derece kritik dönemden geçtiği bir zamanda dünyaya gelen İbrahim Dalliu'nun bütün ömrü, Arnavut halkı için çok önemli bazı mücadelelerle geçecektir. O Arnavutluk'u daha güçlü ve daha gelişmiş bir kültür içinde görme arzusu taşımaktaydı. Bu yüzden de o, yaptığı ilmi ve entelektüel çalışmalarıyla bu amacın gerçekleştirilmesi için kendince katkıda bulunmuştur.

Hafız İbrahim Dalliu'nun kültürel faaliyetleri çok geniş bir alana yayılmaktadır. O anadilinde gerçekleşecek ilk eğitim faaliyetlerinde, yüksek tahsilli nesillerin yetiştirilmesine kadar eğitim alanına büyük ağırlık vermekteydi. Dalliu, öğrencilerine anadillerinin yanı sıra, doğu dillerini de öğretmekteydi. Telifat alanında ise birçok eserleri ve yazıları vardır. İlahiyat bilimleriyle meşgul ve İslam Dinini iyi bilen biri olarak, Dalliu on beş kadar değerli dini esere imzasını atmıştır. Bunlardan bazıları Arapça ve Türkçe'den tercüme, büyük bir kısmı ise orijinal telif çalışmalarıdır. Dalliu'nun "Besimet e Muslimanevet (Müslümanların İnançları), Nje Broshure Mbi Deget E Imanit (İman Esasları Üzerine), ve Ç'eshte İslamizma? (İslam Nedir?)" gibi eserleri İslam Dini akaidine (inancına) aitken, geri kalan eserleri ise diğer dini ve edebi alanlara aittir. Kısacası Dalliu, kaleme aldığı bütün eserleriyle Müslüman Arnavut Halkına kendi ifadesiyle söyleyecek olursak "İlahi metninin durağan bir metin olarak değil, canlı bir söz ve içinde yaşam talimatı içeren ve kurtuluş yolları gösteren bir Kelam olduğunu göstermek için büyük çabalar sarf etmiştir.

Dalliu'nun çağdaşı olan Hafız Ali Korça da hayatını büyük dini ve milli mücadeleler uğuruna adanmış büyük bir İslam Âlimidir. 19. yüzyılın son çeyreğinde muhafazakâr ve entelektüel bir ailede dünyaya gelen H. Ali Korça'nın doğumu ve yetişmesi Osmanlı devletinin çöküş yıllarına tekabül etmektedir. Bu yıllarda Korça şehri, siyasi ve kültürel faaliyetler alanlarında doruk noktasına ulaşan bir şehirdir. Böyle faaliyetlerin Korça'da olması tesadüfî değildi, çünkü bu şehir Yunan propagandasının yoğun olduğu bir şehirdi. Her çeşit okulun olduğu bu şehirde bir tek Arnavut diliyle eğitim veren okullar eksikti. İşte bu şartlarda yetişen H. Ali Korça, bu atmosferden derinden etkilenmişti. H. Ali, ilk eğitimini burada almış, 12 yaşında iken hafız olmuş, Liseyi (idadiye) burada bitirmiş ve yüksek öğrenim görmek için İstanbul'a gelmişti. Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini daha memleketindeyken öğrenen hafız Ali, İstanbul'da ise bu dilleri daha da ilerletmiştir. İstanbul'da iken İslam klasikleriyle tanışarak kendisini çeşitli alanlarda çok iyi eğitime fırsatı bulmuştur. İbni Sina, İbn Rüşd, Mevlana ve Gelenbevi gibi büyük eski âlimlerin yanında Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi çağdaş âlimlerin eserlerini de okumuş ve fikirleriyle tanışmıştı.

İstanbul'daki yüksek dini tahsilinden sonra memlekete dönen Korça, yayın faaliyetlerinin yanında Arnavutluk'taki eğitim kalitesinin yükseltilmesi, yeni ve modern bir medresenin açılması ve dini hayatın canlı tutulması gibi konularda mesai harcayacaktır. Arnavutça eğitimin verilmesi için Talat Paşa, Enver Paşa, Emrullah Efendi, Şeyhu'l-İslam Musa Kazım Efendi gibi yüksek devlet erkânıyla görüşen Hafız Ali, aynı şekilde

Medreselerdeki müfredatın ıslahı için gerek Korça'da, gerek İstanbul'da çıkan gazetelere birçok yazı göndermiştir. H. Ali Korça'nın yazdığı eserlerin sayısına baktığımızda 25'i bulunduğunu görmekteyiz. Ancak ekonomik nedenlerle bunlardan ancak yarısını yayımlayabilmiştir. Bu arada yeni kurulan hükümetin kötü gidişatını tahmin etmiş ve mebusları uyarmak için sembolik bir dille yedi şiir yazmış ve bu esere "Arnavutluk'un Yedi Rüyası" demiştir. Kitap küçük hacimli olmasına ve az sayıda basılmasına rağmen büyük yankılar uyandırmıştır. Gerçeğin su yüzüne çıkmasından rahatsız olan hükümet adamları Şeriat Yüksek Kurulu üyesi olan H. Ali Korça'yı derhal görevinden almışlardır. 1924'ten 1949 yılına kadar Tirana Medresesinde basit bir öğretmen olarak asgari bir ücretle çalışmak zorunda kalmıştır. Korça'nın eserlerinin içeriğini Akaid, Hadis, Tefsir gibi temel İslam Bilimlerinin yanında çeşitli edebi eserler oluşturmaktadır.

Çalışma boyunca irdelenen konuların bütün boyutlarıyla ortaya konduğu söylenemez. Ancak bu alanlardaki çalışmaların az olan sayısına bir yenisinin eklendiğini düşündüğümüzde bizi hayli memnun etmektedir.

BIBLIOGRAFYA

- AHMEDI Muhidin, **Rreth Përhapjes Së Islamit Ndër Shqipëtarët**, Rozafat Yayınları, Shkodër, 1997.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, **Vepra Të Arkitekturës Osmane Në Shqipëri**, çev. Mehdi Gurra, AB HORIZONT Yayınları, Tiranë, 2001.
- BALA Smajl, **Institucionet Islame Dhe Hoxhallarët E Shkodrës**, CP Yayınları, Shkodër, 2005.
- BALLA Xhemal, **Hafiz Ibrahim Dalli Jeta Dhe Vepra**, A.C.F.O.S. Yayınları, Tiranë, 2008.
- BALLA Xhemal, **Kur’ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit” H. I. Dalli**, C. I., West Print Yayınları, Tiranë, 2008.
- BALLA Xhemal, **Kur’ani Dhe Njeriu Komenti I Veprës “Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit” H. I. Dalli**, C. II., West Print Yayınları, Tiranë, 2008.
- BALLA Xhemal, **Haxhi H. Mahmut Dashi Jeta Dhe Vepra 1873–1961**, West Print Yayınları, Tiranë, 2010.
- BARDHI Ismail, **Hafiz Ibrahim Dalli Dhe Ekzegjeza E Tij Kur’anore**, Logos-A Yayınları, Shkup, 1998.
- BARTL Peter, **Myslimanët Shqipëtarë Në Lëvizjen Për Pavarësi Kombëtare 1878–1912**, Çev. Nestor Nepravishta, Dituria Yayınları, Tiranë, 2006.
- DALLIU Hafiz Ibrahim, **Besimet E Myslimanvet**, Vlora Yayinevi, Tiranë, 1921.
- , **Texhvidi I Kur’anit**, Sanxhakçian Yayınları, Tiranë, 1921.
- , **Dhunti Ramazani**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1923.

- , **E Lemja Dhe Jeta E Të Madhit Muhammed Alejhisselam**, Shkodra
Yayınları, Tiranë, 1934.
- , **Hadithi Erbein**, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1934.
- , **Ç’asht Islamizma**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1935.
- , **Udha Muhammedane**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1936.
- , **Nji Broshurë Mbi Degat E Imanit**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1936.
- , **Libri I Së Falmes**, Tirana Yayınları, Tiranë, 1937.
- , **Ajka E Kuptimeve Të Kur’ani Qerimit**, LILO Yayınları, Tiranë, 2005.
- FRASHËRI Sami, **Përprojekja E Heronjve Në Përhapjen E Islamit**, Logos-A
Yayınları, Prishtinë, 2003.
- GAVOÇI Vehbi Sulejman, **Mëshira E Dhurume Tanesise Ose Jeta E Profetit
Muhammed (a.s.s.)**, Migjeni Yayınları, Shkodër, 1993.
- , **Shtyllat E Islamizmit**, 2. b., Rozafa Yayınları, Shkodër, 1997.
- GJINAJ Maksim – Petrit BEZHANI, **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, C. I.,
2. b., Erkam Yayınları, İstanbul, 2002.
- , **Libra Në Gjuhën Shqipe Për Islamin**, C. II., 2. b., Erkam Yayınları,
İstanbul, 2002.
- HIMA Yzedin, **Vexhi Buharaja Pa Mite E Mjegull**, AIITC Yayınları, Tiranë,
2008.
- HYSI Shyqyri, **Misoni Bektashian Teqja E Zallit**, albPAPER Yayınları, Tiranë,
2004
- , **Muslimanizmi Në Shqipëri Në Periudhën 1945-1950**, Mësonjëtorja
Yayınları, Tiranë, 2006.
- , **Historia E Komuniteteve Fetare Në Shqipëri**, Mësonjëtorja Yayınları,
Tiranë, 2006.

- , **Rauf Fico Shtetar Dhe Diplomat I Shquar**, Mësonjëtorja Yayınları, Gjirokastër, 2007.
- IBRAHIMI Nexhat, **İslami ne Ballkan Para Shek. XV.**, 3. b., Logos-A Yayınları, Prizren, 2000.
- , **Islami Dhe Muslimanët Në Tokat Shqipëtare Dhe Në Ballkanin Mesjetar/Shekujt IX-XIV**, Logos-A Yayınları, Prishtinë, 2003.
- ISMAIL Ahmeti, **Hafiz Ali Korça Jeta Dhe Vepra**, Logos-A Yayınları, Shkup, 1999.
- KASOLLJA Faik, **Në Pragun E Misticizmit**, Lilo Yayınları, Tiranë, 2002.
- , **Bibliografite E Revistave “Zani I Naltë”, “Kultura Islame” Dhe “Njeriu”**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2007.
- KRAJA Hafiz Ali, **A Duhet Feja A E Pengon Bashkimin Kombëtar**, KMSH Yayınları, Tiranë. 2010.
- KÜÇÜK Murat, **Tarihten Günümüze Makedonya ve Arnavutluk'ta Bektaşilik**, 2. b., Horasan Yayınları, İstanbul, 2006.
- KORÇA Hafiz Ali, **Historia E Shenjtë Edhe Katër Halifetë**, Gutenberg Yayınları, Tiranë, 1900.
- , **Mevlud**, Korça Yayınları, Korçë, 1900.
- , **Treqint E Tre Fjalët E Imam Aliut**, Korça Yayınları, Korçë, 1900.
- , **Abetare**, Korça Yayınları, Korçë, 1900.
- , **Alfabeti Arebisht**, Ora E Shkodrës Yayınları, Shkodër, 1914.
- , **Gramatika-Syntaksa Shqip-Arebisht Edhe Fjalime**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë, 1916.
- , **Gjylistani Trëndafilishta E Sadiut**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë, 1918.
- , **Jusufi Me Zelihanë**, Elbasani Yayınları, Elbasan, 1923.

- , **Shtatë Ëndërrat E Shqipërisë**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë, 1924.
- , **Myslimanija**, Dega E Arsimit Yayınları, Tiranë, 1925.
- , **Bolshevizma A Ç'katërrimi I Njeriut**, Mbrothësija Yayınları, Tiranë, 1925.
- , **Kur'ani I Madhënueshim E Thelbi I Tij**, Ora E Shkodrës Yayınları, Shkodër, 1926.
- , **Rubaijjati Katroret E Umer Khajjamit**, Shkodra Yayınları, Tiranë, 1930.
- LULI Faik – Islam DIZDARI – Nexhmi BUSHATI, **Në Kujtim Të Brezave**, Rozafat Yayınları, Shkodër, 1997.
- LULI Faik – Islam DIZDARI, **Mevludet Në Gjuhën Shqipe**, CP Yayınları, Shkodër, 2002.
- , **Hafiz Ali Ulqinaku Jeta Dhe Vepra**, Focus Yayınları, Prishtinë, 2005.
- LLAGAMI Tarik, **Haki Sharofi Dhe Vepra E Tij**, AIITC Yayınları, Tiranë, 2000.
- MEKSI Aleksandër, **Arkitektura E Xhamive Të Shqipërisë Shekujt XV-XIX**, UEGEN Yayınları, Tiranë, 2007.
- NAJDENI Said, Fe Rrwfenjwseja E Myslimanwvet, Mbrothwsia Yayınları, Sofya, 1900.
- PIRRAKU Muhamed, **Feja, Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët**, Graçinca Yayinevi, Prishtinë, 1995.
- POPOVIÇ Aleksandre, **Balkanlar'da İslam**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- REXHEBI Baba, **Misticizma Islame Dhe Bektashizma**, Waldon Press Yayınları, New York, 1970.
- TËRNAVA Naim, **Haxhi Sherif Ahmeti**, Koha Yayınları, Prishtinë, 2010.

- XHELILI Qazim, **Vehbi Dibra Personalitet Dhe Veprimtar I Shquar I Lëvizjes Kombëtare**, Albin Yayınları, Tiranë, 1998.
- ZEKAJ Ramiz, **Zhvillimi I Kulturës Islame Te Shqiptarët Gjatë Shekullit XX**, 3. b., AIITC Yayınları, Tiranë, 2002.
- ZOTO Naim, **Firdeusi Shqip Dhe Vexhi Buharaja**, Ideart Yayınları, Tiranë, 2010.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Asllan	SHEHU
Doğum Yeri ve Yılı	Kukes-Arnavutluk	18.11.1984
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce	Arapça
Ve Düzeyi	Orta	İyi
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2000 2004	Bozyazı Anadolu İmam-Hatip Lisesi Mersin
Lisans	2004 2008	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2008 2011	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2009	Tirana Medresesi (İmam-Hatip Lisesi)
2.		
3.		
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayımlar:		
Diğer:		
İletişim (e-posta):	shku_2003@hotmail.com	
	Tarih İmza Adı Soyadı	Asllan SHEHU